

SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

4

XVI

VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA 1968

OBSAH

STÚDIE

- E. Horváthová — P. Horváth, Lieky a liečebná činnosť turčianskych olej-
károv v 18. a na začiatku 19. storočia 463

MATERIÁLY — ARCHIV

- Vincent Sedláč, Príspevok k stredovekému odevu a textilu na Slovensku 506

DISKUSIE

- Diskusie k súčasnej situácii v slovenskom národopise 519

ROZHLADY

- Stefan Mruškovič, Slovenské národné múzeum jubiluje 543

- Soňa Kovačevičová, Národný umelec Dušan Jurkovič a slovenská ľudová
kultúra 544

- Materiály z celostátní konferencie NSČS při ČSAV o regionálních národopisných mo-
nografiích (Strážnice 22.—24. června 1968) 560

RECENZIE a REFERÁTY

- Obsah XVI. ročníka 641

- Obsah XVI. ročníka 654

INHALT

STUDIEN

- Emilia Horváthová — Pavel Horváth, Die Heilmittel und Heiltätigkeit der
Olitätenhändler aus dem Turiec-Gebiet im 18. und zu Beginn des 19. Jahr-
hunderts 463

MATERIALIEN — ARCHIVALIEN

- Vincent Sedláč, Mittelalterliche Kleidung und Textilien in der Slowakei 506

DISKUSSIONEN

- Diskussionen über die gegenwärtige Situation in der slowakischen Ethnographie 519

UMSCHAU

- Stefan Mruškovič, Das Slowakische Nationalmuseum jubiliert 543

- Soňa Kovačevičová, Nationalpreisträger Dušan Jurkovič und die slowakische
Volkskultur 544

- Materialien von der gesamtstaatlichen Konferenz der Tschechoslowakischen ethno-
graphischen Gesellschaft bei der Tschechoslowakischen Akademie der Wissen-
schaften über regionale ethnographische Monographien in Strážnice vom 22. bis
24. Juni 1968 560

REZENSIONEN UND REFERATE

- Inhalt des XVI. Jahrganges 641

- Inhalt des XVI. Jahrganges 654

Na 1. strane obálky: Drevená zvonica vo Sv. Michale. Reprodukcia z diela D. Jurkoviča, Práce lidu našeho, Viedeň 1905.

**LIEKY A LIEČEBNÁ ČINNOSŤ TURČIANSKÝCH OLEJKÁROV
V 18. STOROČÍ A NA ZAČIATKU 19. STOROČIA**

EMÍLIA HORVÁTHOVÁ,

Národopisný ústav SAV, Bratislava

PAVEL HORVÁTH,

Historický ústav SAV, Bratislava

**Turčianske olejkárstvo v 18. storočí a na začiatku
19. storočia**

Názvom turčianski olejkári sa označujú ľudoví výrobcovia liečivých olejov a podomoví obchodníci s olejmi a inými lekárnickými preparátmi, pochádzajúci z Turca, presnejšie povedané z dolnej a strednej časti bývalej Turčianskej stolice. Turčianske olejkárstvo predstavuje teda zvláštnu formu domácej výroby a podomového obchodu, spojeného s liečebnou činnosťou olejkárov.

Aj keď počiatky turčianskeho olejkárstva siahajú hlbšie do minulosti, jeho hromadné rozšírenie je charakteristické práve pre 18. storočie a začiatok 19. storočia. Na rozvoj domácej výroby liekov a obchodu s nimi vplývalo v tomto čase okrem nedostatku a malej úrodnosti pôdy v Turci aj niekoľko iných, vonkajších faktorov. Na začiatku 18. storočia sa skončilo dlhoročné obdobie vnútorných vojen a nastala doba postupnej konsolidácie vnútorných pomerov v Uhorsku i vývoja priaznivých vzťahov so zahraničím. V mierovej dobe sa značne urýchlil vzrast počtu obyvateľstva. Tieto podmienky viedli na jednej strane k rozvoju vnútorného i zahraničného trhu, na druhej strane nútili množiace sa obyvateľstvo, najmä v horských oblastiach hľadať si nové možnosti obživy a zamestnania. Poddaní začali zhotovovať rôzne výrobky, spracúvať tovary, ktoré potom predávali, a zaoberali sa tak peňažné prostriedky na udržanie svojej hospodárskej existencie i na odvádzanie feudálnej renty.

Poddanské obyvateľstvo v Turci sa už v predchádzajúcom storočí zaoberalo destilovaním a lisovaním rôznych liečivých olejov a ich predajom. Tradície ľudového olejkárstva a lekárstva bola tu teda živá, a je preto len prirodzené, že turčianski poddaní nadväzujú na začiatku 18. storočia na túto formu domácej výroby a obchodu a postupne ju rozvíjajú do širokých rozmerov. V prvej polovici 18. storočia domácka výroba liekov, ale aj iných liečebných prípravkov neobyčajne vzrástla a počet podomových obchodníkov s olejmi sa veľmi rozmnožil. V polovici 18. storočia zdaňovala Turčianska stolica už viac ako tisíc

olejkárov, t. j. poddaných, ktorí sa zaoberali výrobou a predajom liečivých olejov. Olejkárstvo malo v Turci svoje strediská na panstve turčianskej prepozitúry, kde sa tomuto zamestnaniu venovala prevažná väčšina poddaných. Roku 1756 zdanili napr. v Kláštore pod Znievom 113 olejkárskych rodín, v Slovanoch 92, v Lazanoch 60, vo Valči 71, v Ležiachove 43 a pod. Z ostatných turčianskych dedín ako strediská olejkárov bola ešte známa Blatnica, kde ich r. 1753 napočítali už 67, ďalej Trebostovo, kde ich bolo 61, Žabokreky, kde ich zdanili 39, v Košťanoch 35 atď. V celej stolici bolo okolo 40 obcí, kde sa obyvateľstvo venovalo prevažne alebo čiastočne výrobe a podomovému obchodu s olejmi a inými medikamentami.¹

Takýto prudký rozvoj olejkárstva v Turci umožnili, pravda, aj iné priaznivé podmienky. Na začiatku 18. storočia bola nielen v Uhorsku, ale aj v okolitých krajinách ešte veľmi slabo rozvinutá verejná zdravotnícka starostlivosť, ktorá sa budovala iba postupne. Odborných lekárov bolo málo a aj títo spravidla účinkovali len vo väčších mestách, prípadne v zemepanských sídlach a iba v malej miere mohli plniť úlohy spojené s ochranou zdravia širokých vrstiev obyvateľstva. Zdravotnícka starostlivosť zo strany štátu, stolických a mestských vrchností bola v prvých desaťročiach 18. storočia tiež na veľmi nízkej úrovni. K jej racionálnejšiemu organizovaniu sa mohlo intenzívnejšie pristúpiť až po založení Miestodržiteľskej rady v Uhorsku r. 1723, ktorá sa mala okrem iného starať o zdravotný stav obyvateľstva. Lepšia situácia nebola v tom čase ani v lekárnictve. Ešte ani r. 1749 nebolo na území celého Slovenska viac ako 25–30 lekární, ktoré boli taktiež sústredené iba vo väčších mestách.² Oficiálne lieky boli pritom veľmi drahé a širokým vrstvám obyvateľstva iba ťažko prístupné.

Nedostatočná verejná zdravotnícka starostlivosť bola teda tiež jednou z príčin, umožňujúcich hromadný rozvoj olejkárstva. Turčianski olejkári veľmi skoro začali využívať túto celkovú zdravotnícku situáciu vo svoj prospech. Neuspokojovali sa s dobrým odbytom svojich tradičných olejov, proti predaju ktorých doma i za hranicami nemali vrchnosti zatiaľ námietky, ale z túžby po čím väčšom zisku začali rozširovať sortiment svojich liekov o ďalšie liečebné prípravky. Často išlo pritom o rôzne kompozitá, t. j. lieky kombinované z viacerých drog, ktorých príprava bola dovtedy vyhradená iba odborným lekárnikom.

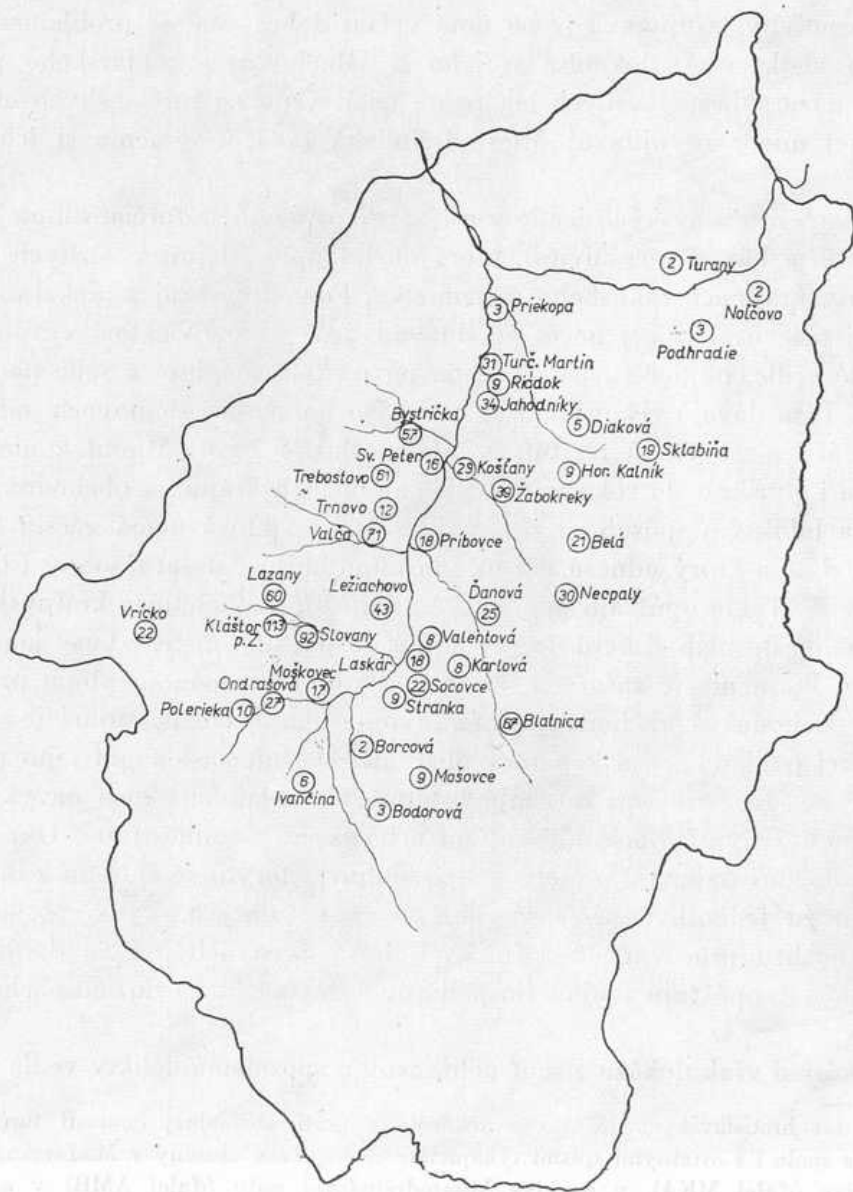
Konjunkтура obchodu s liečivami ich čoskoro priviedla aj k iným nečestným praktikám, ktorými si chceli zaistiť propagáciu, a tým aj dobrý odbyt svojich, často veľmi nedokonalých a pochybných liečebných prípravkov. Vykonávaním takýchto praktík, o ktorých sa ďalej bližšie zmienime, ako aj predajom zložitejších liekov už v prvej polovici 18. storočia vyvolávali voči sebe negatívny postoj zo strany vrchností. Svojimi „excesmi“ vzbudili pozornosť samotnej Miestodržiteľskej rady, ktorá si začala všimáť ich činnosť a snažila sa ju pomôcť

¹ Porov. súpisy olejkárov z päťdesiatych rokov 18. storočia, zachované v Archíve turčianskej prepozitúry, v Státnom slovenskom ústrednom archíve (ďalej SSÚA) v Bratislave. Na ich základe sme vyhotovili aj priloženú mapku o pôvode a počte turčianskych olejkárov v päťdesiatych rokoch 18. storočia.

² R. Fundárek, *Vývoj farmácie na Slovensku v 18. storočí*. Rkp., 40.

rôznych nariadení regulovať. Nariadenia Miestodržiteľskej rady neboli v tomto čase zamerané proti olejkárom ešte zásadne, ale chceli z ich činnosti odstrániť iba rozličné prechmaty a vylúčiť z nej najmä prípravu a predaj takých liekov, ktoré nezodpovedali ich odborným znalostiam. Miestodržiteľská rada pritom do istej miery rešpektovala aj názory turčianskej stoličnej vrchnosti a tamojších zemepánov, ktorí líčili olejkárstvo ako nevyhnutný zdroj obživy pre svojich poddaných a zaobstarávania si finančných prostriedkov, potrebných nielen pre nich samotných, ale aj na platenie zemepanských cenzov, stoličných a štátnych daní.

Najväčší odpor proti príliš rozsiahlemu predaju liečiv turčianskymi olejkármi vyšiel však pred polovicou 18. storočia z radov mestských lekárov a lekárnikov.

Obr. 1. Mapa pôvodu a počtu turčianskych olejkárov v päťdesiatych rokoch 18. storočia.

Bol to do istej miery odpor prirodzený, motivovaný konkurenciou, z ktorej početní a podnikaví olejkári oproti nemnohým lekárnikom vychádzali víťazne, aj keď ich títo iste nepokladali za svojich partnerov. Na druhej strane treba priznať, že lekári a lekárnici pri svojom odpore proti olejkárom sledovali aj snahy o celkové pozdvihnutie zdravotníctva a pokračovali tak vlastne v intenciách Miestodržiteľskej rady. S veľmi rozhodným protestom vystúpili proti obchodnej činnosti turčianskych olejkárov najmä lekári a lekárnici v Bratislave. Ich protest si osvojila aj Bratislavská mestská rada a s vlastným doporúčaním ho adresovala dňa 6. júla 1748 uhorskej Miestodržiteľskej rade, žiadajúc ju o rázny zákrok proti olejkárom.³ Protest bratislavských lekárov a lekárnikov obsahuje ich celkový náhľad na činnosť turčianskych olejkárov a aj keď je vcelku negatívny, zaujímavá je na ňom veľmi dobrá znalosť problematiky turčianskeho olejkárstva, dokonca aj jeho sociálneho a hospodárskeho pozadia. Keďže si názory bratislavských lekárov a lekárnikov na turčianskych olejkárov do značnej miery osvojila aj Miestodržiteľská rada, všimneme si ich trochu podrobnejšie.

V očiach bratislavských lekárov a lekárnikov javili sa turčianski olejkári len ako „zberba a háved“ (colluvies), ktorá obchoduje s olejmi v rôznych častiach Európy a v krajinách rakúskeho mocnárstva. Pozostáva vraj z niekoľko sto, ba hádam aj tisíc osôb a jej počet zo dňa na deň rastie. Niektorí vyvádzajú so sebou celé krdle, najpočetnejší však iba po niekoľko sluhov a sebe podobných bludárov. Tým dávajú zlý príklad aj ostatným vo svojich domovoch, odvádzajú ich od práce a navykajú na túlavý a neposlušný život. Mnohí z nich sa aj trikrát, ba i štyrikrát do roka vypravujú do cudzích krajín za obchodom a podvodným a falošným spôsobom získavajú za tovar, ktorý nemá väčšiu hodnotu ako 2—3 zlaté a ktorý odnesú iba na vlastnom chrbte, desaťnásobný i dvadsaťnásobný zisk. Takto opúšťajú poddanské usadlosti, podliehajúce kráľovským daniam, a namiesto nich si berú do prenájmu od panstva menšie kusy kopaničiarskej pôdy, ktorá nie je zaťažaná daňami. Svojím zemepánom platia pritom za možnosť odchodu za obchodom temer dvojnásobný cenzus, stolicí iba máločo a do štátnej pokladnice od kopaníe vôbec nič. Ďalším následkom tejto praxe je aj skutočnosť, že zemepáni zaťažujú ostatných poddaných, ktorí nevykonávajú obchod, nadmernými robotami a inými urbárskymi povinnosťami. Okrem toho si mnohí olejkári najímajú so sebou 2—3 sluhov, ktorým sú ochotní z dosiahnutého zisku za jednotlivú cestu vyplatiť 8 až 10 zlatých. Tým spôsobujú, že sluhovia nechcú pracovať na roľníckych hospodárstvach ani za dvojnásobný dovtedajší plat, opúšťajú svojich hospodárov a dávajú sa do služieb obchodníkov s olejmi.

Olejkári si však dokážu získať ochrancov a spôsobené delikty vedia šikovne

³ Protest bratislavských lekárov a lekárnikov proti obchodnej činnosti turčianskych olejkárov je spolu i s ostatnými spismi týkajúcimi sa olejkárov uložený v Maďarskom krajiniskom archíve (ďalej MKA), v Archíve Miestodržiteľskej rady (ďalej AMR) v odd. Acta miscelanea vo zvláštnom súbore spisov (fasc. 48) nazvanom *Circa eos, qui cum diversis oleis et medicantibus oberrant et quaestum exercent*.

Obr. 2. Dievča a olejkár z Turca. Kolorovaná rytina podľa kresby J. H. Bikessyho z r. 1820.

zahľadiť pomocou peňazí, nazhromaždených v obchode. Od niektorých stoličných úradníkov si vedia zaobstarat' cestovné pasy za úplatok 25 denárov. Niektorí si zaobstarali dokonca falošné pečate a pasy si sami vystavujú. Ba nechali si vytlačit' aj recepty na svoje oleje a liečivá, o ktorých podvodne vyhlasujú, že ich dostali z lekárni jezuitského rádu, a to aj z takých miest, kde žiadne lekárne neexistujú a ani neexistovali. Vo Viedni nakupujú olej, dávajú mu rozličné zafarbenie a predávajú ho potom pod rozmanitými menami. Zložité lieky alkermeš a theriak pripravujú z rozomletého hrachu alebo ovsenej slamy a pridávajú aj iné, nevhodné komponenty. K týmto liekom si na cestách zaobstarávajú rôzne škatuľky a tégliky, ktoré označujú nápismi, hlásajúcimi, že ide o lieky benátske (Venetica). Falšujú aj iné liečebné prípravky, ako je napr. medvedie sadlo a prášok z rohu jednorozca, a dopúšťajú sa pri ich predaji rôznych prechmatov. V cudzine o svojich olejoch a liekoch vyhlasujú, že im ich na predaj zverili ich zemepáni, čím sa snažia získať väčšiu dôveru svojich klientov.

Proti príprave a predaju zložitejších liekov turčianskymi olejkármi zaujali negatívny postoj v tom istom roku aj lekárnici z Trnavy. Vo svojich štatútoch („*Articuli pharmacopolarum Tyrnaviensium*“), ktoré začiatkom nasledujúceho roku potvrdila aj Mária Terézia, v jednom bode upozorňujú na činnosť turčianskych olejkárov a žiadajú, aby sa im zakázala príprava a predaj vzácných liekov, ako sú napr. theriak a alkermeš. Tých olejkárov, ktorí by s takýmito liekmi obchodovali, mali lekárnici oznámiť mestskému fyzikovi a lieky im mali byť skonfiškované.⁴

Vážne obvinenia turčianskych olejkárov, najmä zo strany bratislavských lekárov a lekárníkov, aj keď ich treba pokladať za značne zaujaté a z toho dôvodu aj za jednostranné a prehnané, nemohli ostať bez ozveny. Uhorská Miestodržiteľská rada tlmočila ich obsah priamo Márii Terézii, ktorá dňa 26. augusta 1748 vydáva zvláštny patent, adresovaný susedným stoliciam Turca, a to Trenčianskej, Oravskej a Liptovskej. Žiada ich o prešetrenie a najmä o preverenie obvinení, ktoré proti olejkárom podali bratislavskí lekári a lekárnici. Uvedené stolice mali prostredníctvom župných lekárov a lekárníkov urobiť na svojom území kontrolu obchodnej činnosti olejkárov a presvedčiť sa, či sú obvinenia proti nim pravdivé, prípadne vyjadriť aj svoj názor, ako by bolo možné daný stav napraviť. Snaha panovníčky o získanie objektívneho pohľadu na celú záležitosť sa nestretla vo všetkých stolicích s porozumením. Oravská a Liptovská stolica sa podaniu správy vyhli krátkym oznámením, že na ich územiach sa žiadni olejkári nenachádzajú, preto o ich obchodnej činnosti nemôžu podať potrebné informácie. Jediné Trenčianska stolica si považovala za povinnosť splniť žiadosť kráľovnej a za tým účelom požiadala župného fyzika a trenčianskeho lekárnika, aby vykonal kontrolu liekov, ktoré turčianski olejkári predávali na území stolice.

Požiadaní odborníci splnili svoju úlohu dňa 24. septembra, keď zavítala do Trenčína skupina piatich turčianskych olejkárov. Za pomoci stoličných haj-

⁴ R. Fundárek, c. d., 41.

dúchov ich priviedli do župného domu, kde mestský lekárnik a župný fyzikus urobili kontrolu ich lekárnických skriniek. Výsledok tejto previerky bol viac ako prekvapujúci a do veľkej miery potvrdil obvinenia podané proti nim. V lekárnických skrinkách olejkárov sa okrem povolených kosodrevinových, borievkových, rascových a terpentínových olejov našli aj prášky proti najrozličnejším chorobám, ba aj spomínaný už alkermeš a theriak, všetko vlastné výrobky olejkárov. Čo však bolo ešte horšie, všetky nádobky a obaly na uvedených liekoch boli opatrené jezuitskými počaťami. V skrinke jedného z olejkárov našla sa dokonca aj falošná pečať (pečatný prsteň) s vyrytými znakmi jezuitského rádu. Okrem liekov našli u turčianskych olejkárov aj tlačené recepty a knižočky v slovenskom, poľskom, nemeckom, ba i hebrejskom jazyku, v ktorých sa opisovali

Obr. 3. Olejkár a ženy z Turca. Akvarelová kresba J. H. Bikessihó z r. 1816–1820.

vala „sila a cnosť“ alkermeša a theriakú a liečebné účinky ostatných olejov a práškov.

O výsledkoch uvedeného vyšetrovania Trenčianska stolica poslala Mestodržiteľskej rade správu, ku ktorej pripojila aj zadržané receptáre a falošnú pečať. V sprievodnom liste obvinila olejkárov z profanácie náboženstva i jezuitov a zodpovednosť za ich delikty pripísala predovšetkým úradníkom Turčianskej stolice, ktorí obchodníkom s liečivami nezodpovedne vydávajú cestovné pasy a nestarajú sa o kontrolu ich činnosti.⁵

Pretože výsledok previerky obchodnej činnosti turčianskych olejkárov, ktorú uskutočnila Trenčianska stolica, do veľkej miery dokázal oprávnenosť sťažností voči nim podaných, Miestodržiteľská rada sa obrátila teraz už priamo na Turčiansku stolicu s požiadavkou, aby vo veci obchodnej činnosti tamojších olejkárov urobila rozhodnú nápravu. Oboznámila stolicu nielen s názorom bratislavských lekárov a lekárníkov, ale aj s výsledkami prešetrenia, vykonaného v predmetnej záležitosti v Trenčíne. Uložila ďalej stolici, aby spomínané obvinenia vo všetkých bodoch podrobne vyšetrila a s výsledkom Miestodržiteľskú radu oboznámila. Stolica mala vypátrať aj výrobcov falošných pečatí a verejne ich potrestať, keďže v tomto prípade zo strany olejkárov išlo o uzurpáciu výkonu verejnej moci a práva.

Turčianska stolica poverila prešetrením všetkých obvinení svojich úradníkov, a to stoličného notára Imricha Krasneca a prísediaceho súdnej tabuly Adama Končeka. Menovaní sa ujali svojej úlohy už 8. októbra 1748. Vybrali sa priamo do obcí, v ktorých bývali olejkári, a tu ich vypočúvali za pomoci richtárov a boženíkov.

Vyšetrovanie sa konalo v sedemnástich dedinách a trvalo plných 10 dní. Spomínaní úradníci vypočuli veľké množstvo olejkárov a iných prizvaných svedkov, ktorí pod prísahou museli odpovedať na celý rad otázok. Tieto sa týkali opúšťania pôdy, výroby a predražovania liekov, rozširovania receptárov, falšovania pasov, ciest do cudziny a ďalších záležitostí, uvedených v sťažnostiach lekárov a lekárníkov. Odpovede zapisovali do zvláštneho protokolu, a to v slovenskom jazyku. Turčianska stolica urobila z nich súhrn a preložené do latinčiny poslala Miestodržiteľskej rade. Táto súhrnná správa o výsledkoch vyšetrovania v rozsahu 30 rukopisných strán sa nám dosiaľ zachovala a spolu so zhabanými receptármi predstavuje najcennejší prameň, aký máme pre výskum dejín turčianskeho olejkárstva k dispozícii.⁶

Z výpovedí olejkárov vyplýva, že do cudziny odchádzali najčastejšie dvakrát, zriedkavejšie trikrát do roka, a to obvykle na jar a po skončení žatvy. Trvanie jednotlivých ciest sa pohybovalo od 14 do 16 až 18 týždňov, t. j. okolo troch-štyroch mesiacov alebo i o niečo dlhšie. Postupom času si olejkári z jednotlivých dedín vytvorili v cudzine určité oblasti, ktoré potom pravidelne navšte-

⁵ MKA, AMR, Acta miscelanea, fasc. 48.

⁶ Správa o výsledkoch vyšetrovania spolu aj so zhabanými receptármi je tiež uložená v spomínanom súbore spisov v MKA, AMR, Acta miscelanea, fasc. 48. Z nej budeme citovať aj ďalšie doklady v originálnom znení.

vovali. Napr. olejkári z Trebostova najčastejšie navštevovali Sliezsko, Prusko, Sasko a niektoré švédske mestá. Olejkári z Blatnice chodili zasa častejšie do rakúskych území, Čiech a Saska, z Ležiachova do Sedmohradska a Sliezska, z Trnova do Saska, Braniboska a Meklenburska, z Valče a niektorých iných dedín do Poľska, olejkári z Kláštora pod Znievom dávali prednosť Morave, Čechám a rakúskym zemiam, ba mnohí z nich predávali oleje aj v samotnom Uhorsku a pod.

V svojich výpovediach olejkári popierali, že by zanechávali opustené usad-

Obr. 4. Olejkár a ženy z Turca v sviatočnom kroji. Akvarelová kresba J. H. Bikessiho z r. 1816–1820.

losti a pre obchod s liekmi zanedbávali poľnohospodárstvo. Ak vraj niektoré usadlosti v Turci ostali opustené, stalo sa tak pre smrť alebo biedu ich predchádzajúcich držiteľov. Olejkári, ak sú držiteľmi usadlostí, nenechávajú tieto pusté, pretože keď aj odchádzajú do sveta v čase poľných prác, nechávajú doma sluhov, ktorí sa starajú nielen o ich hospodárstvo, ale vykonávajú aj zemepanské roboty. Ak odchádzajú do sveta olejkári — želiari, zanechávajú doma svoje ženy, ktoré okrem starosti o domácnosť stačia vykonávať aj tie najtvrdšie roboty pre zemepánov. Pre ich obchod s liekmi nemôžu teda zemskí páni utrpieť žiadnu škodu, pretože každý, ktorý odchádza do sveta, musí za seba nechať doma náhradu. Na panstve turčianskej prepozitúry majú dokonca so správcom dohodu, podľa ktorej sa pri odchode do cudziny riadia. Ak sú na usadlosti dvaja bratia, do sveta s olejmi môže odísť iba jeden a aj ten po návrate musí investovať časť zarobených peňazí do hospodárstva, aby sa rozvíjalo, a nie pustlo.⁷ Okrem toho za umožnenie vykonávania obchodu platia všade zemepánom zvláštne cenzy, takže títo majú z nich len osoh a nie škodu. Podobne platia daň z obchodnej činnosti stolici a aj krajinské dane odvádzajú podľa predpisu.

Menej presvedčivé boli výpovede olejkárov, pokiaľ sa týkali otázky sluhov, aj keď podľa nich ani tu nebola situácia taká zlá, ako sa podáva v obvineniach. Berú so sebou jedného, najviac dvoch sluhov, aj to iba niektorí. V prevažnej miere chodia však za obchodom len sami, obyčajne spolu dvaj-traja susedia, príbuzní, bratia a pod. Najatým sluhom neplatia však viac ako 4, najviac 5—6 zlatých za jednu cestu. Pripúšťali však, že sluhovia sa ochotnejšie hlásia do ich služieb a radšej idú predávať oleje, než by sa hlásili do služieb hospodárov a vykonávali poľnohospodárske práce.

Inej mienky boli turčianski zemaní, z ktorých pri vyšetrovaní tiež niekoľkých vypočuli. Veľmi mnohí z nich mali svoje hospodárstva a keďže nemali často žiadnych poddaných, obrábanie pôdy aj iné hospodárske práce im obyčajne vykonávali najatí sluhovia. Keď začali najímať sluhov aj olejkári, služobná čelad' zemanov, ale i sedliakov kvôli lepšiemu zárobku prechádzala k nim a tí, ktorí zostali, domáhali sa väčších plátov. Podľa výpovede turčianskych zemanov olejkári si najímali oveľa viacej sluhov, ako priznali. Mnohí z nich majú vraj aj po dvoch-troch, ba i štyroch a z dosiahnutého zisku im za každú cestu platia aj po 8 zlatých. Niektorí olejkári vraj už ani do sveta nechodia, zostávajú doma a pripravujú lieky, ktoré posielajú predávať svojich sluhov.

Pokiaľ ide o predražovanie olejov a iných liekov, olejkári vo svojich výpovediach popierali, že by dosahovali taký veľký zisk, ako im to pripisujú obvinenia. Pripúšťali, že na predanom tovare majú najviac ak 4 až 5-násobný, vo výnimočných prípadoch aj 6-násobný zisk. Turčianski zemaní hovorili však aj pri tejto otázke o väčšom zisku a odhadovali ho až na 10-násobný.

⁷ Zmienku o tejto dohode nachádzame aj v nariadeniach turčianskej prepozitúry z r. 1735 pre poddaných, kde sa v jednom bode hovorí: „Když jeden z takových, kteri su na jednom grunte nerozdeleni, když se navrati z cesty, ma neco do hospodarstva penezí dati, co i druhy když pujde, rovne ma učiniti. Spolu pak obidvum zakazuje sa na cestu jiti a to pod pokutu podle panskeho uridzeni.“ Archiv turčianskej prepozitúry v ŠSÚA v Bratislave.

Obr. 5. Turčiansky olejkár. Kresba K. Steria (na základe predlohy J. H. Bikessiho) z polovice 19. storočia.

O otázke pasov a ich prípadného falšovania vyjadrovali sa olejkári pri vyšetrovaní dosť otvorene. Zdá sa, že v tejto veci nemali príliš veľké škrupule. Priznali, že odchádzali do sveta často aj bez pasov, nanajvýš si na colných hraničných stanicích vyžiadali nejaké potvrdenie o svojich tovaroch a s tým sa potom v cudzine preukazovali. Inak so získavaním pasov nemali väčšie ťažkosti. Za poplatok 5 groší im ich ochotne vydával Andrej Čemanka, prísediaci Turčianskej súdnej tabule, bývajúcí v Trnove.⁸ Pasy im vystavoval v nemeckom jazyku alebo pre každého osobitne, alebo aj spoločne pre troch-štyroch účastníkov. V určitý čas dokonca vystavoval v Čemankovom mene pasy pre olejkárov aj akýsi mešťan v Žiline, taktiež za poplatok 5 groší. Olejkárom z panstva turčianskej prepozitúry vystavoval pasy hospodársky správca v Kláštore pod Znievom alebo župný notár za 2 groše. V posledných rokoch im však aj títo zvýšili poplatok za vystavenie pasu na 5 groší. Olejkárom z Blatnice vystavovali pasy dokonca ev. farári v Necpaloch a Mošovciach, a to zadarmo, resp. za dary, ktorými sa im olejkári odvdáčili. Aj keď väčšina vypočúvaných používanie falošných pasov a pečatí zapierala, niektorí priznali, že takéto pasy a pečate skutočne medzi olejkármi existovali. Falošné pasy boli aj tlačené a olejkári si ich kupovali v Sliezsku. Išlo zrejme o nevyplnené formuláre pasov, ktoré sa

⁸ Andrej Čemanka bol ináč veľmi učený a vzdelaný človek a pochvalne sa o ňom vyjadroval už Matej Bel. V Trnove si zhromaždil bohatú bibliotéku, ktorá mu však pri požiari dediny niekedy v tridsiatych rokoch 18. storočia zhorela. Porov. J. Šikura, *Miestopisné dejiny Turca*, Bratislava 1944, 137.

podľa informácií niektorých olejkárov tlačili v meste Frýdek.⁹ Tieto si doma sami vyplňovali a opatrlí falošnými, bližšie neznámymi pečaťami. Písané falošné pasy si vraj nedávno vyhotovili dvaja olejkári v Ivančinej, avšak správa turčianskej prepozitúry im ich zhabala.

Podobne otvorene sa vyjadrovali o tlačených receptároch alebo o tzv. olejkárskych knižkách. To, že takéto knižky, a tlačené recepty majú, je vraj všeobecne známe. Dávajú si ich tlačiť v cudzine, hlavne v Sliezske, ale podľa niektorých aj v Nemecku a Poľsku. Kupujú si ich jeden od druhého či už doma alebo na cestách. Tí, ktorí ich predávajú, zaobstarávajú si ich najmä v sliezkych mestách, konkrétne v Nise a Žitave. Niektorí ich kupujú priamo v tlačiarňach, predovšetkým v Nise.¹⁰ Viacerí sa priznali aj k tomu, že pri predaji liekov uvádzajú, že receptáre a knižočky dostali z jezuitských lekární v Tmave alebo v Trenčíne.

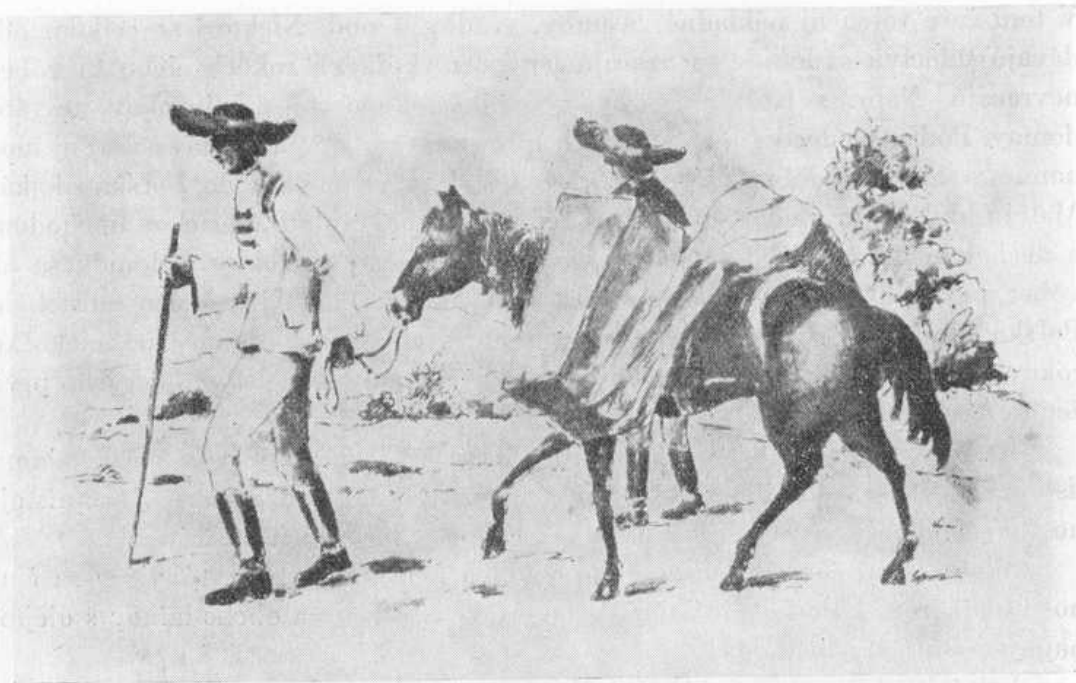
Bohaté údaje, ktoré sa nám zachovali vo výpovediach olejkárov o príprave jednotlivých druhov liekov, spracovali sme podrobne v nasledujúcej časti. Na tomto mieste sa preto zmienime iba o praktikách, ktoré sa používali pri predaji liekov.

Turčianski olejkári ako skúsení obchodníci veľmi skoro prišli na to, že dobrý odbyt svojim liečebným prípravkom zaistia vtedy, ak si pre ne získajú dôveru širokých vrstiev obyvateľstva. Na to mal slúžiť nielen vonkajší vzhľad predávaných medikamentov, ale aj autorita ich zemepánov. Olejkári vo svojich výpovediach priznávali, že lieky predávali vo zvláštnych fľaštičkách, téglíkoch a „pixliach“, ktoré si na ten účel kupovali vo Viedni. Aby svojim výrobkom dodali charakter pravosti, označovali ich rôznymi tlačenými honosnými nadpismi, ba i pečaťami jezuitského rádu. Takýmito pečaťami, ale aj symbolmi (IHS, MARIA a i.) označovali obaly svojich liekov najmä tí, ktorí chodili do Poľska alebo do Rakúska. Spomínanými pečaťami a symbolmi, najmä však vyhlasovaním, že ich predajom liekov poverili samotní jezuiti turčianskej prepozitúry, prípadne aj iné jezuitské lekárne, usilovali sa získať dôveru medzi tamojším katolíckym obyvateľstvom. V krajinách s evanjelickým obyvateľstvom, ako bolo napr. Sasko a iné nemecké krajiny, opäť prispôbili svoju taktiku miestnym podmienkam. Tu na získanie dôvery pre svoje lieky používali označenia a meno Révayovcov, jedného z najznámejších evanjelických šľachtických rodov v Turci, ktorého členovia boli v minulosti známi ako ochrancovia evanjelického vierovyznania.

Okrem tých, ktorí vyhlasovali, že im lieky zverili na predaj jezuiti alebo Révayovci, vyskytli sa aj takí, čo tvrdili (najmä v Rakúsku a v Bavorsku), že

⁹ „Passuales impressas, quod in Fridek oppido Silesitico aquirant moderni olearii ex auditu habent.“ MKA, AMR, Acta miscelanea, fasc. 48.

¹⁰ „Recepta quod in Poloniam et in Germanici provinciis imprimi curent, abideque hoc adferentes, quaestoribus specierum vendant iterumque hi olearii duobus grossis talia dent“ ... „Recepta solent habere germanica, quae partim a quaestoribus supra declaratis domi, partim extra regnum, utpote Nissae et Zitavia acquirunt et emunt“ ... „Recepta in civitate Nissa preparata, imo et alibi in typografiis emunt.“ Tamtiež.

Obr. 6. Turčianski olejkári. Výsek z rytiny M. Barabáša z polovice 19. storočia.

lieky predávajú z poverenia samotného uhorského palatína Jána Pálffyho.¹¹ Niektorí skúsenejší a gramotnejší olejkári, najmä z Kláštora pod Znievom sa v cudzine vydávali aj za doktorov.

O výrobcoch prsteňových pečatí, ktorými vytláčajú na obaly svojich liekov znaky jezuitskej rehole, nevedeli, resp. nechceli povedať nič bližšieho. Iba jeden, či dvaja priznali, že niektorí olejkári nosia na prstoch prstene s akýmisi vyrytými znakmi, nevedia však, čo tieto znaky predstavujú.

Vyšetrovaním sa mal zistiť aj vplyv obchodného podnikania a vandrovania po cudzine na morálny život a charakter olejkárov. Zistenia v tomto smere boli značne ovplyvnené výpoveďami turčianskych zemanov, ktorí mali k olejkárom negatívny vzťah. Závideli im v obchode „nahonobené“ bohatstvo, popudzovalo ich aj honosnejšie obliekanie olejkárov, ktoré podľa ich mienky neprislúchalo k ich poddanskému stavu. Tvrdili o nich, že sa stávajú namyslení a pyšní, prestávajú si vážiť svojich zemepánov a vôbec šľachticov.¹² Príkladom toho je vraj aj skutočnosť, že pred časom olejkári z Bystričky napadli na ceste šľachtický koč, v ktorom sa viezli Mikuláš Ilgó a Adam Czeper, hodnostári Turčianskej stolice. Uvádali ďalej, že olejkári po návrate z ciest usporadúvajú v krčmách pijatiky a hostiny, tance a spevy, ktoré sa často končia výtržnosťami a bitkou.

¹¹ „Praemissas species omnes, quod omnino loco dominalium vendant, in specie autem in Polonia, Styria et Austria, pro parte Jesuitica, in Saxonia et in aliis autem provinciis et regiminibus, pro parte dominorum Revay vendant“... „Olea autem, quod multi pro Excellentissimi domini comiti Pálffy oleis, vendant.“ Tamtiež.

¹² „Communiter omnes olearios esse superbos et elatos, consequenter neque condignum respectum et honorem dominis et nobilibus eosdem praebere.“ Tamtiež.

V tom čase robia aj nákladné zásnuby, svadby a pod. Niektorí sa celkom odávajú tuláctvu a domov sa vracajú len po niekoľkých rokoch alebo sa vôbec nevracajú. Napr. z Koštian pochádza olejkár, ktorý sa už 6 rokov nevrátil domov. Podľa svedectva jeho známych túla sa po cudzine a predáva vraj aj moč namiesto oleja. Podobne z Trebostova odišiel za obchodom do Poľska olejkár Matej Chlpko a priviedol si odtiaľ aj ženu. Po sobáši znovu odišiel za obchodom a nechal ju doma. Túlal sa potom po cudzine niekoľko rokov a domov sa už vôbec nevrátil, takže žena sa musela živiť ako slúžka. Aj z Valče odišiel do Poľska olejkár, ktorý zanechal doma ženu. Nevracia sa domov už niekoľko rokov a podľa svedectva iných olejkárov uzavrel tam manželstvo, hoci jeho prvá žena ešte žije.

K odoslaným výsledkom vyšetrovania Turčianska stolica v sprievodnom liste zo dňa 30. októbra 1748 prejavila rozhorčenie nad zistenými neprístojnosťami olejkárov a zaviazala sa, že urobí opatrenia na ich odstránenie.

Skutočne už nasledujúceho roku vydáva zvláštne štatúty, týkajúce sa činnosti olejkárov, k dodržaniu ktorých zaviazala výrobcov a obchodníkov s olejmi najprísnejšími sankciami.¹³

V štatútoch sa nariaďovalo:

1. V jednotlivých okresoch majú stoliční slúžni za pomoci richtárov urobiť súpis všetkých, ktorí obchodujú s olejmi. Tým, ktorí by sa akýmkoľvek spôsobom chceli tomuto súpisu vyhnúť, má sa v budúcnosti odoprieť právo s olejmi obchodovať.

2. Nikto zo župných alebo iných úradníkov, či zemepánov nesmie viacej súkromne vystavovať olejkárom pasy. Olejkári môžu dostať pasy iba úradnou cestou, na základe uvedeného súpisu a po súhlase stolice, v mene ktorej ich vystaví stoličný notár. Pasy, ktoré boli získané súkromnou cestou a nepredložia sa do mesiaca na overenie a potvrdenie stolici, vyhlasujú sa za neplatné. Olejkári, ktorí by sa aj naďalej snažili získať pasy súkromnou cestou, budú verejne potrestaní.

3. Pasy vydané verejnou správou a opatrené stoličnou pečaťou sa vydávajú na obdobie jedného roku. Má byť v nich zaznačený popis osoby olejkára, prípadne i jeho spoločníka alebo 2—3 pomocníkov. Ďalej majú byť v nich uvedené všetky oleje, ktoré berie olejkár na cestu, s potvrdením župného fyzika, v jeho neprítomnosti župného chirurga (ránhojiča).

4. Okrem týchto olejov, ktoré sa pripravujú v stolici (a nie ako predtým aj počas cesty) a ktoré majú zapísané v pase, nesmú olejkári s inými obchodovať.

5. Theriak a alkermeš, ktoré si sami pripravujú, môžu predávať iba na základe dobrozdania župného lekára, ktoré však musí byť v pase výslovne uvedené. To sa týka aj medvedieho sadla a tzv. kamenného mlieka, s ktorými môžu obchodovať tiež iba vtedy, ak im to povolí župný lekár a ak ich majú zapísané v pasoch.

¹³ Puncta quod olearios Thuroczienses posita. Tamtiež.

Obr. 7. Olejkárska skrinka z Turca. Zo zbierok SNM v Martine.

6. Na cesty nesmú brať so sebou sluhov či už tunajších alebo tých, ktorí prišli do služby z iných krajov, kým sa nezvezie úroda a kým nedostanú na to povolenie od ich zamestnávateľov. Zakazuje sa im najímať najmä rôznych tulákov a ľudí so zlou povestou.

7. Tí, ktorí by si nechali vystaviť pasy v iných stoliciach alebo v cudzine bez toho, že by ich predložili na overenie a potvrdenie stolici, majú byť potrestaní päťdesiatimi palicami, zhabaním liekov a zákazom akéhokoľvek ďalšieho obchodu.

S obsahom svojich štatútov oboznámila Turčianska stolica nielen Miestodržiteľskú radu, ale aj všetky okolité stolice a požiadala ich, aby aj ony na svojich územiach vyžadovali od olejkárov plnenie vydaných nariadení a pomohli tak odstrániť z ich činnosti nežiadúce javy.

Zdá sa, že po vydaní uvedených štatútov a pri ich kontrole sa pomery v turčianskom olejkárstve ako tak skonsolidovali, aspoň pokiaľ ide o ich evidenciu a vydávanie pasov. Svedčil by o tom aj mandát Márie Terézie z r. 1754, ktorým povoľuje turčianskym olejkárom naďalej predávať oleje a iné lekármi preskúšané lieky vo všetkých dedičných krajinách, aj keď iba mimo miest dostatočne zaopatrených lekárňami.¹⁴

¹⁴ Resolutio regia de libero quaestu cum oleis, exceptis unice locis, ubi pharmacopolae praeexistent. Tamtiež.

Toto obdobie krátkodobej konsolidácie čoskoro skomplikovali zahranično-politické udalosti. Roku 1756 vypukla medzi Rakúskom a Pruskom tzv. sedemročná vojna, ktorá vážne zasiahla aj do života turčianskych olejkárov. Prusku sa podarilo už r. 1757 obsadiť ostávajúcu časť Sliezska, ktorá dovtedy patrila habsburskej monarchii, a začiatkom nasledujúceho roku vtrhlo dokonca na Moravu. Pre turčianskych olejkárov boli tým stratené nielen dôležité trhy, ale im bol sťažený aj prechod do severozápadných nemeckých krajín. Miestodržiteľská rada totiž už začiatkom r. 1758 vydala zvláštne nariadenie, v ktorom turčianskym olejkárom prísne zakázala chodiť do Pruska a ním okupovaných alebo spriatelených krajín.¹⁵ Aj keď sa týmto nariadením v prvom období vojny sledovali predovšetkým bezpečnostné ciele (olejkári mohli byť zo strany Pruska zneužití ako informátori o vojenských opatreniach v Rakúsku a v Uhorsku), Miestodržiteľská rada trvala na ich dodržiavaní aj v nasledujúcich rokoch, keď boli Prusi z Moravy a Sliezska vytlačení. Obchodná činnosť olejkárov bola tým veľmi obmedzená, strácali možnosť zárobku a dostávali sa do hospodársky neutešenej situácie. Tohto stavu si bola vedomá aj Turčianska stolica, preto sa r. 1759 obrátila na Miestodržiteľskú radu so žiadosťou, aby sa od spomenutých obmedzení obchodu olejkárov upustilo. Vo svojej žiadosti uviedla, že predtým olejkári prinášali do stolice každoročne okolo 3 tisíc zlatých, z ktorých vyplácali svojich zemepánov a odvádzali štátne i stoličné dane. Teraz je im však zdroj týchto príjmov z veľkej časti uzavretý, čím trpia nielen samotní olejkári, ale aj stoličná a štátna pokladnica. Prítom sa dovoľávali aj svojich zásluh na náprave stavu obchodnej činnosti olejkárov z r. 1749 i na nariadenie Márie Terézie z r. 1754, ktorým sa olejkárom povoľoval slobodný obchod s olejmi v dedičných krajinách.¹⁶

Miestodržiteľská rada ostala však vo svojich nariadeniach z posledných rokov neoblomná, čo viedlo k novej svojvoľnosti olejkárov, a ako sa zdá, i samotnej Turčianskej stolice. Napriek zákazom začali olejkári prenikať do Sliezska a Pruska či už bez pasov alebo aj s pasmi, ktoré im vystavovala Turčianska stolica. Mnohých však na hraniciach chytili vojenské stráže a poslali naspäť. Vojenské i colné hraničné úrady olejkárom pri zadržení odoberali pasy a posielali Miestodržiteľskej rade so sťažnosťami na Turčiansku stolicu, ktorá ich aj napriek výslovným zákazom vydala. Vznikali tak nové komplikácie, ktoré trvali až do skončenia sedemročnej vojny.

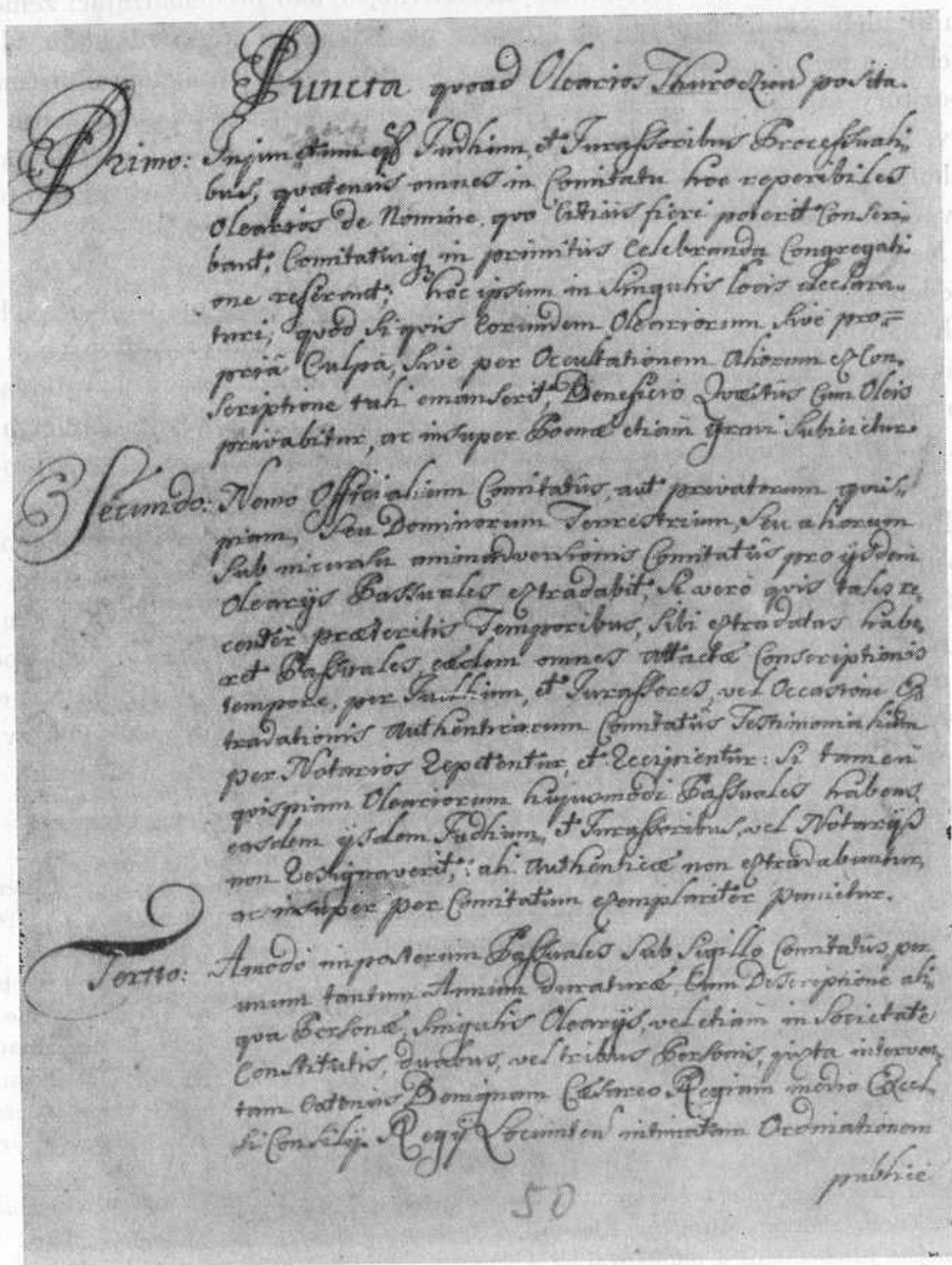
Nemožno, pravda, povedať, že by nasledujúce roky boli pre turčianskych olejkárov priaznivé. Ich obchod s liekmi aj naďalej narážal na prekážky. Príčiny týchto prekážok netkveli už vo vojensko-politickej situácii, ale v rozvoji verejnej zdravotníckej starostlivosti, ktorá sa v priebehu niekoľkých desaťročí dostala predsa len na vyššiu úroveň a zahrňovala stále širšie vrstvy obyvateľstva. Riadiace zdravotnícke orgány pri svojej snahe o rozšírenie odbornej lekárskej

¹⁵ *Intimatum intuitu incolarum cum diversis oleis quaestum exercere, ne in Borussicas, aut Borusso occupatas vel amicas ditiones proficiscantur. Tamtiež.*

¹⁶ *Humillima relatio circa oleatores Thuroczienses quaestus gratia in exteras dotiones evagantes. Tamtiež.*

i lekárskej starostlivosti aj na nižšie stupne verejnej správy nemohli sa už zmierovať s neodbornou „lekárskou“ činnosťou olejkárov a snažili sa ju postupne likvidovať.

Začiatkom r. 1770 bol kráľovským dekrétom vyhlásený v Uhorsku tzv. Generálny zdravotný normatív, ktorým sa mala riadiť celá zdravotnícka starostlivosť v krajine. V zmysle tohto zákonného nariadenia mali sa okrem ústredného zdravotníckeho orgánu zriadiť vo všetkých župách zdravotnícke komisie, ktoré mali usmerňovať prácu lekárov, lekárnikov a pôrodných báb na svojom území. Pre všetkých týchto zdravotníckych pracovníkov boli v generálnom zdravotnom

Obr. 8. Štatúty Turčianskej stolice z r. 1750 týkajúce sa olejkárov.

normatívne vypracované podrobné inštrukcie, ktorými sa mali pri svojej práci riadiť. V inštrukciách pre lekárnikov sa v jednom bode výslovne zakazuje príprava zložitejších liekov turčianskymi olejkármí a ani lekárnici im nemajú takéto lieky pripravovať a predávať. Olejkári môžu obchodovať iba s jednoduchými olejmi s podmienkou, že budú dodržiavať smernice o podomovom obchode.¹⁷

Ďalšie zhoršenie podmienok obchodnej činnosti turčianskych olejkárov súviselo aj so zrušením jezuitského rádu v Uhorsku r. 1773. Majetky turčianskej prepozitúry, patriace predtým jezuitom, odkiaľ pochádzalo najviac olejkárov, dostali sa ako študijný fond pod správu uhorskej komory, ktorá začala proti obchodu s liekmi zasahovať omnoho iniciatívnejšie ako predchádzajúci zemepáni (jezuiti) alebo stoliční úradníci, ktorí sa na ziskoch z tohto obchodu vlastne podieľali, a preto ho i podporovali. Po prevzatí správy nad majetkami turčianskej prepozitúry sa uhorská komora zmocnila aj agendy vydávania pasov pre olejkárov. V nasledujúcich rokoch ich obchodníkom s liekmi vystavovala len veľmi neochotne a zriedkavo, a to iba po podrobnom prešetrení a zárukách župných zdravotníkov, že ide len o predaj jednoduchých rastlinných olejov.

Najväčšie prekážky obchodu turčianskych olejkárov začali sa však klásť od sedemdesiatych rokov mimo Uhorska, a to predovšetkým v dedičných zemiach habsburskej monarchie. Osvietenské zdravotnícke reformy tu boli ešte prenikavejšie ako v Uhorsku a správne úrady v týchto krajinách usilovali sa preto celkom vylúčiť zásahy turčianskych olejkárov do ich zdravotníctva. Už od r. 1773 bol tu ich obchod s olejmi daný pod prísny dozor a r. 1781 podľa nariadenia Jozefa II. celkom zakázaný.¹⁸

Po smrti Jozefa II. (r. 1790) znovu prišlo k určitému oživeniu obchodnej činnosti olejkárov v Uhorsku. Kráľovská rada im r. 1792 vydala povolenie predávať niektoré druhy olejov i jednoduchých liečiv na území Uhorska a k nemu pripojených krajín (Sedmohradska a Chorvátska).¹⁹ Toto povolenie dalo podnet aj k napísaniu a vydaniu tlačou tzv. *Knižičky olejkárskej* z r. 1803. V nej sa na spôsob spomínaných už starších receptárov opisuje „užitek nekterých zvláštnych oleju“,²⁰ s ktorými im bolo povolené obchodovať.

¹⁷ R. Fundárek, c. d., 52.

¹⁸ Olejkári, pravda, snažili sa aj napriek zákazu predávať svoje lieky aj v dedičných krajinách, o čom svedčí jeho niekoľko násobné opakovanie. Ešte aj začiatkom r. 1786 sa v zvláštnom obežníku pripomína toto ich porušovanie zákazu nasledujúcim spôsobom: „Ponevač olejkara proti rozkazu kralovskiemu z Uher vychodici v Čechach tu i tam se tulati nalezaju a lekarske olejky so škodou prijimajících predavaju, neprehlidajice, že vedle milostive vydanéj rezolucie s lekarskyma olejky škodlivyma chodit a predavat prisne zabraneno jest. Proto z tej příčiny jestliže se taková olejkara zmerkuju, maju jak jejich lekarstva skonfiskovane, tak i oni sami naspatek do domu svych zavrateni byti“. Odpis obežníka Spišskej stolice v kurentálnom protokole obce Hranovnica, v Okresnom archíve v Poprade.

¹⁹ Tamtiež.

²⁰ Na existenciu tejto knižočky prvý raz upozornil J. Petrichovich v štúdiu *Ludová liečba v Turci*. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti (ďalej SMSS), roč. 2, 1897, 197. Podrobnejšie ju zhodnotil a publikoval až J. Hrozienčík v práci *Turčianski olejkári a ich osudy*. SMSS, roč., 32–33, 1938–1939, 1–13.

Toto určité uvoľnenie obchodu priviedlo však veľmi skoro mnohých olejkárov na staré cesty. Pustili sa znovu do nedovoleného obchodu aj so zakázanými liekmi a začali používať praktiky, o ktorých sme hovorili vyššie. Napriek zákazom začínajú olejkári znovu prenikať aj do dedičných krajín. Predávali tu nielen oleje, ale aj zakázané lieky, ba dokonca začali liečiť i ľudí, vydávajú sa za doktorov. Výrečné svedectvo sa nám o tom zachovalo z r. 1804, keď niekoľko turčianski olejkári prišli na Moravu a „opovážili se tu z velice zakázanými medicinami a flajstry kupčiti, ba ano i žily otvárali, chorých lidí a statky

THERIACA VENETA.
Moc a Stnost
Benátského Dryáku.

Kedně: Ge proti wffe-
 kému Mornjmu naka-
 ženj: od téhož ráno na
 lačný žiwot v welkosti
 Listowého Ořecha w teplém Pjwé a
 neb Wjně vjswati / tehdy činj bezpe-
 čného předewššým zlým Powětřím.
 2. Slauzi proti wnjtřnjmu hvyzenj/
 a wgmánj žaludka / když se od téhož
 Dryáku / gať weysa poznamenáno w-
 jswá. 3. Wywádj z žiwota wšfecky
 zlé wshkosti / a nepřipaušfej žádné
 sbnilotiny. 4. Ge dobrý proti žlau-
 tenicy / stawuge Břew / ostřjba pos-
 cestný Lidj před wšfelikým gedowa-
 tým Powětřím / a ge zabřswá / když
 se vjswá gať weysa položeno.

Kojc

Obr. 9. Olejkársky recept z prvej polovice 18. storočia.

kurovati — jako by oni skrze jeho jasnost cisarsko-kralovskú vyslani doktorovia boli — vyhlasovati a privazujice sebe na prse i orla, tymto podvodnym sposobem od pospoliteho obzvlášte ludu mnohé penize vyludzovali“.²¹

Početné nariadenia a diskriminačné opatrenia proti olejkárom, o ktorých sme hovorili, nezostali predsa len bez vplyvu na ich ďalšiu obchodnú činnosť. Pod vplyvom týchto nariadení, ako aj v dôsledku celkových zmien v oblasti zdravotníckej starostlivosti prestala značná časť olejkárov už od konca 18. storočia obchodovať s liečivými olejmi a inými lekárnickými preparátmi a začali sa zaoberať obchodom s rôznymi tovarmi dennej potreby. Z pôvodných olejkárov stávali sa odvtedy postupne kramári, nazývaní šafraníci, ktorí vozili a predávali svoj tovar zväčša vo východnom Poľsku, Rusku a Ukrajine.²²

Sortiment liekov turčianskych olejkárov a ich príprava

Ako z uvedeného vyplýva, počet olejov a iných liečebných prípravkov, s ktorými turčianski olejkári obchodovali, bol pomerne rozsiahly. Na prvom mieste boli, pravda, liečivé oleje, ktorých výroba a predaj tvorili hlavnú náplň ich činnosti a od ktorej dostali aj svoje pomenovanie. Ak zhrnieme doteraz menované druhy olejov a doplníme ich ďalšími, ktoré sa vyskytujú v zachovaných receptároch, môžeme konštatovať, že ide pomerne o značné množstvo týchto, v tom čase veľmi obľúbených a pre turčianskych olejkárov typických liečebných prípravkov.

K najstarším obchodným artiklom patrilo nesporne kosodrevinový či krumbholcový olej. K nemu pristupovali neskôr olej limbový, borievkový, kmínový, terpentínový, olej z borovicových šušiek a postupne ešte ďalšie oleje, ako boli napr. bobkový, akšteinový, abakukový, kamenný, olivový, rozmarínový, polinkový, škorpiónový, sírový, burštinový, feniklový a niektoré ďalšie. Dnes mnohé z nich nevieme už ani bližšie identifikovať, resp. podrobnejšie určiť ich zloženie.

Základných druhov olejov nebolo, pravda, príliš veľa. Výraznejšie sa od seba odlišovali iba na začiatku uvedené druhy, kým základom ostatných druhov bola obvykle len jedna hlavná surovina, do ktorej sa pridávali rozmanité prísady, čím sa vytváral temer neobmedzený rad ďalších olejov, líšiacich sa viac-menej iba zafarbením alebo arómou. Vytváranie nových druhov olejov bolo skôr otázkou obchodnej špekulácie než ich odlišnej podstaty alebo iných liečivých účinkov, k čomu sa nakoniec priznávali aj samotní olejkári. Základom spomínaných olejov boli rastlinné éterické oleje, ktoré sa získavali destiláciou alebo lisovaním rozdrobených vetvičiek a výhonkov, semien a plodov alebo aj iných častí rastliny.

²¹ Odpis obežníka Turčianskej stolice v kurentálnom protokole mesta Martina, v Okresnom archíve v Martine.

²² J. Hroziencičik, *Cesty turčianskych olejkárov a šafraníkov na Ukrajinu a do Ruska*. Slovanský prehľad, roč. 45, 1959.

Najstarší, z nich, ako sme už povedali, bol *kosodrevinový* alebo *krumbholcový olej*, známy už od 16. storočia pod menom oleum (balsamum) Carpathicum. O jeho výskum a propagáciu sa najviac zaslúžil kežmarský lekár Christian Augustini ab Hortis (1598—1650), ktorý napísal o jeho príprave a liečivých účinkoch aj osobitnú prácu *De balsamo Hungarico*.²³ Kosodrevinový olej sa od 17. storočia získaval buď narezávaním mladých vetvičiek kosodreviny a zachytávaním z nich vytekajúceho oleja, alebo destiláciou vody, v ktorej sa nechali predtým vylúhovať podrvené mladé výhonky kosodreviny. V 18. storočí pribudli aj ďalšie spôsoby získavania kosodrevinového oleja, a to lisovaním mladých výhonkov a vetvičiek alebo ich varením vo vode, z ktorej sa potom destiláciou oddelil vlastný olej.

Za pôvodu získavania a prípravy *limbového oleja* sa pokladá Augustiniho za Juraj Buchholz z Veľkej Lomnice a o jeho propagáciu v cudzine sa zaslúžil aj nemecký lekár Ernest Brückmann, najmä svojím spisom *Specimen botanico-medicum exhibens arborem Limbowe Drevo, eiusque oleum Limbowy olej dictum*, ktorý vyšiel r. 1727.²⁴ Limbový olej sa získaval z mladých výhonkov a vetiev limby podobnými spôsobmi ako kosodrevinový olej. Obľuba oboch druhov olejov sa rýchlo rozšírila a ich výrobou veľmi utrpeli porasty kosodreviny i limby v oblasti Tatier.

V priebehu 18. storočia záujem o oba druhy olejov pomerne skoro upadol a ani v oficiálnych liekopisných dielach, používaných u nás v druhej polovici 18. storočia, kosodrevinový a limbový olej sa už nespomínajú. V ľudovom liečení sa však kosodrevinový olej udržuje i naďalej a olejkári s ním obchodujú ešte aj na začiatku 19. storočia. *Knížička olejkárska* z r. 1803 ho hneď na prvom mieste propaguje ako „jeden z nejjvláštnejších oleju naši uherské vlasti, ktorí i malo se nachádza a ktereho vlastnosti skrz skúsenost již prokázané... hojnejší jsu než stříbro a zlato“. Jeho nedostatok a na druhej strane obľúbenosť v ľudových vrstvách viedli akiste už v 18. storočí k tomu, že olejkári niekedy namiesto neho, pritom však pod jeho menom, predávali aj olej vyrobený destiláciou mladých jedľových šušiek a vetvičiek (oleum gallarum abiegnarum).²⁵

Borievkový alebo *jalovcový olej* sa pripravoval destilovaním drevných častí (t. j. konárov, kmeňa a koreňov) borievky, obsahujúcich éterickú silicu (oleum juniperi nigrum).

Kmínový alebo *rascový olej* sa získaval destiláciou semien rasce lúčnej, ktorá sa u nás pomerne často vyskytuje na suchších lúkach.

Terpentínový olej pripravovali destiláciou živice, získanej z naseknutej kôry borovic. Z borovicovej živice, ľudovo nazývanej „lesná smola“, destiláciou sa získala terpentínová silica alebo terpentínový olej (oleum terebentinae), ktorý sa v liečení používal alebo v takejto forme, alebo slúžil na prípravu ďalších

²³ B. K. Rippa, *K histórii medicíny na Slovensku*, Bratislava 1956, 121.

²⁴ Podľa iných limbový olej vynašiel r. 1676 učiteľ z Veľkého Slavkova Gašpar Donati. Porov. J. Futák, *Slovenský herbár*, Trnava 1946, I, 25.

²⁵ „Oleum autem gallarum abiegnarum pro oleo krumbholz vendunt.“ MKA, AMR, Acta miscelanea, fasc. 48.

Öbr. 10. Panna s jednorožcom. Obraz talianskeho maliara z polovice 15. storočia. Zo zbierok Kresťanského múzea v Ostrihome.

liekov. Je zaujímavé, že turčianski olejkári si iba v malej miere terpentínový olej pripravovali doma z miestnej suroviny. Prevažnú časť hotového terpentínového oleja kupovali v Rakúsku, najčastejšie priamo vo Viedni. V polovici 18. storočia dvaja olejkári z Trnova, Mikuláš Gallo a Štefan Buris, dovážali terpentínový olej z Viedne na vozoch a predávali ho okolitým záujemcom.²⁶ Veľká spotreba tohto výrobku medzi olejkármi vyplývala zo skutočnosti, že terpentínový olej bol veľmi často základnou „surovinou“ na prípravu ďalších druhov olejov, ktoré po určitej úprave niesli najrozličnejšie mená.

Olej z borovicových šušiek, alebo ako sa v *Knížečke olejkárskej* z r. 1803 nazýva, *šuškárový olej* (oleum strobulorum pini), pripravol sa destiláciou mladých borovicových šušiek a výhonkov. Podľa uvedeného prameňa „tento všecy té vlastnosti jak tepentinovy olej má a proto se i ve šeckych tych pripadnostech jak terpentinyovy olej potrebuvat muže“.

Bobkový olej (oleum lauri coctum) mal sa zrejme získavať destilovaním odvaru alebo macerátu bobkových listov. Ťažko si však predstaviť, že by olejkári na prípravu takéhoto oleja používali iba čistú dovážanú drogu. Jeho základom bol preto najskôr, podobne ako v iných prípadoch, na ktoré poukážeme ďalej, terpentínový olej, do ktorého pridali iba potrebnú arómu, získanú z odvaru bobkových listov.

O príprave *akšteinového*, *špikonardového* a *abakukového oleja*, s ktorými sa v olejkárskych receptoch z prvej polovice 18. storočia tiež dosť často stretáme, nemáme, žiaľ, vo výpovediach olejkárov žiadne doklady. Z encyklopedickej literatúry sa možno iba dozvedieť, že „Akstein“, či „Agstein“ je staronemecký názov pre „Bernstein“, t. j. pre jantár, a z toho možno usudzovať, že ide vlastne o jantárový olej. Pod „špikonardom“, či „špikanardom“ rozumeli starí autori dnes už v lekárstve nepoužívanú rastlinu, ktorá sa stotožňuje s niektorými druhmi valeriány (kozlíka) alebo levandule (*Valeriana celtica*, *Lavandula latifolia* a i.). Špikonardový olej bol by podľa toho príbuzný éterickému oleju valeriány (oleum *Valerianae aethericum*) alebo levanduľovému oleju (oleum *Lavandulae*), po ktorom sa v receptároch aj bezprostredne uvádza. Olejkári o akšteinovom a špikonardovom oleji vo výpovediach iba uvádzajú, že ich nakupujú vo Viedni alebo v Bavorsku.²⁷ Ešte záhadnejší je názov posledne menovaného oleja. Zdá sa, že nemá nič spoločné so svojím zložením a odvodený je pravdepodobne od mena starozidovského proroka Abakuka, čím mal tento „prorocký“ olej získať na príťažlivosť.

Kamenný olej (oleum petrae seu petroleum) bol nepochybne dovážaným prípravkom, získavaným, ako by nasvedčoval jeho názov, destilovaním zemného oleja (ropy). Podľa olejkárskej knižky z r. 1803 sa pri liečení používali dva druhy kamenného oleja, a to červený a čierny kamenný olej. Nepoznáme bližšie, aké boli medzi nimi rozdiely, ani ako sa na liečenie upravovali. Ich vonkajšie,

²⁶ „Recognoscit praeterea, quod oleum terebentinae hujates incolae Nicolaus Gallo et Stephanus Buris Viennae Austriae adferunt et nonnuquam in curru advehant, quod iidem oleariis divendunt.“ Tamtiež.

²⁷ „Viennae Austriae et in Bavariae olea akstain, spikinardi et alia emunt.“ Tamtiež.

ale aj vnútorné použitie bolo však pri liečení, ako ukážeme nižšie, pomerne široké.

Olivový olej (oleum Olivae). Pravý olivový olej sa získaval lisovaním plodov olivy európskej, rastúcej v krajoch okolo Stredozemného mora. Je pravdepodobné, že olejkári nakupovali pri svojich cestách do Rakúska veľké množstvá tohto oleja vo Viedni, tie potom doma pridávali do terpentínového oleja a predávali ho potom ďalej ako olivový olej.

Rozmarínový olej (oleum Rosmarini) sa pripravoval destiláciou šťavy rozmarínových listov. Keďže sa rozmarín vo väčších množstvách voľne pestoval iba v juhoeurópskych krajinách, olejkári boli nútení aj tento prípravok dovážať. Tvrdili, že si ho prinášajú pri svojich návratoch zo Štajerska a Bavorska. Iní však priznali, že si ho pripravujú aj z terpentínového oleja tým, že mu dávajú iný farebný odtieň a arómu prísadou tzv. červeného alebo moravského korenia a toto potom predávajú ako rozmarínový olej.²⁸

Polinkový olej (oleum Absinthi) sa pripravoval destiláciou z vňate známej liečivej rastliny paliny pravej (*Artemisia absinthium*), ľudovo nazývanej aj pelinka, pelinok.

Levandulový olej (oleum Levandulae) získavali destiláciou kvetov ďalšej známej liečivej rastliny, levandule lekárskej (*Lavandula officinalis*).

Anízový olej (oleum Anisi) sa získaval lisovaním semien bedrovníka anízu (*Pimpinella anisum*), podobne ako *feniklový olej* (oleum Foeniculi) zase zo semien feniklu obyčajného (*Foeniculum vulgare*). Obidve spomenuté rastliny sa však voľne pestovali iba v južnej Európe, preto aj ich oleje pravdepodobne dovážali z rakúskych území. Sotva však možno predpokladať, že by olejkári predávali čisté anízové a feniklové oleje. Najskôr aj tieto iba pridávali do lacnejších základných olejov, ktoré potom predávali pod vyššie označenými menami.

To isté možno povedať aj o *hřebíčkovom oleji* a *oleji z muškátových orechov*, pri ktorých sa do základného oleja pridávala iba oróma zo sušených kvetných púčkov klinčeka voňavého (*caryophyllus aromaticus*) alebo muškátových orechov.

Škorpiónový olej (oleum scorpionum) usudzujúc podľa názvu, mal by sa pripravovať z animálnej drogy, t. j. zo ščúrov (*Scorpio europeus* Schrank), ktoré sa podľa súčasných liekopisov mali macerovať v oleji z horkých mandlí. Sami olejkári však priznávali, že si olej tohto mena pripravujú z borovicového alebo terpentínového oleja a predávajú ho potom ako účinný prostriedok proti nákaze dobytka.²⁹

Sírový olej (balsam sulphuris), podľa vyjadrenia samotných olejkárov, pripravovali tiež z iného základného oleja, do ktorého pri varení pridali síru.³⁰

²⁸ „Hoc oleum (terebentinae) dum olearii emunt, addunt ipsi colorem cum pipere rubro et pro Roris marini oleo vendunt.“ Tamtiež.

²⁹ „Oleum scorpionis domi preparant ex oleo terebentinae aut oleo abiegmarum et contra infectionem pecorum vendunt.“ Tamtiež.

³⁰ „Oleum sulphuris ex alio oleo, dum idem fortiter super igne coquitur eidemque sulphur injicitur praeparari solet.“ Tamtiež.

Burštinový olej bol podľa všetkého tiež *juntárový olej* (*bursztyn* je poľský názov pre jantár). O jeho príprave nemáme, žiaľ, v prameňoch nijaké údaje. Na základe analógií možno usudzovať, že sa pripravoval obdobne ako predchádzajúci olej.

Tajomným účeným názvom vzbudzuje pozornosť tzv. *olej filizofov* (*oleum philosophorum*), s ktorým sa taktiež stretávame v receptároch turčianskych olejkárov. V skutočnosti tu ide o veľmi starý liečebný prípravok, ktorý svojim pôvodom siaha hlboko do stredoveku. Pripravoval sa z tehlového prášku, preto sa niekedy používal preň aj názov „*oleum de lateribus*“. Na rozohriaty tehlový prášok sa nalial olivový olej v takom množstve, v akom ho prášok stačil resorbovať. Táto zmes sa vzápätí zaliala teplou vodou a z nej sa destiloval olej filizofov. Jeho názov pochádza ešte z čias alchymistov a súvisí snáď aj s menom nimi hľadaného kameňa mudrcov — *lapis philosophorum*.³¹

O zložení a príprave *karukového*, *aksonového* a *malesového* oleja, s ktorými sa stretávame v receptároch turčianskych olepkárov, vydaných po poľsky, nevieme povedať nič bližšieho. V poslednom prípade mohlo by snáď ísť o melisový olej (*oleum melissae*), ktorý sa získaval extrakciou z vňate medovky lekárskej, ľudovo nazývanej melisa (*Melissa officinalis*).

Zložitými liečebnými prípravkami, s ktorými turčianski olejkári obchodovali a ktoré si aj sami zhotovovali, boli už niekoľkokrát spomínaný *alkermes* a *theriak* (dryák).

Alkermes dostal meno akiste od jedného z komponentov tohto prídavku, ktorým bol črvec purpurový (*Coccus illicis* L.), parazitujúci na tzv. kermesovom dube (*Quercus coccifera*), a ktorého drobné sušené larvy sa nazývali „*gramina Kermeš seu Chermes*“. Príprava alkermesu bola podľa vyjadrenia olejkárov dosť zložitá. Do rozvareného medu vsypali na prach podrvené a rozotreté hrebíčky, mach, „*gramina kermeš*“, gáfor, liadok a všetko spolu dôkladne premiešali. Niektorí do uvedenej zmesi pridávali ešte aj arzén (*auripigmentum*), iní zase pálený cukor.³²

Theriak, ľudovo nazývaný dryák, bol liek veľmi starého pôvodu. Zložitý liečebný prípravok pod týmto menom bol známy už v staroveku a pokladali ho za univerzálny protijed a vôbec liek proti rozličným chorobám, ktorý užívali najmä pri morových epidémiách. V stredoveku za najúčinnější považovali theriak, ktorý sa pripravoval v Benátkach, a táto jeho popularita bola známa ešte aj v 18. storočí. Jeho zhotovovanie bolo niekedy spojené s tajuplnými procedúrami, inokedy sa jeho príprava diala slávnostným spôsobom na verejných priestranstvách. Tento zvyk verejného zhotovovania theriakumu sa udržal ešte aj v 18. storočí a jeho posledná verejná príprava sa konala v Norimberku r. 1754.³³ Theriak pozostával z množstva bylenných a ďalších liekov proti rôznym cho-

³¹ R. F. Fundárek, c. d., 204–205.

³² „Alkermes conficitur ex melle, cariophilis, musco, granis chermes et alumine, alii vero quod etiam auripigmentum et zacharum rubrum eidem admisceant.“ MKA, AMR, Acta miscelanea, fasc. 48.

³³ R. Fundárek, c. d., 196.

robám a tak bol nakoniec pokladaný za akýsi univerzálny liek podivnej a zázračnej moci. Dôvera k nemu neskôr značne upadla a názvom dryák sa nakoniec príhanlivo označoval každý prehnane vychvaľovaný a pritom neúčinný liek, podobne ako sa menom „dryáčnici“ začali označovať rôzni ľudoví lekári a mastičkári, ba aj samotní olejkári. Turčianski olejkári pripravovali theriak podobným spôsobom ako alkermeš, aj keď jeho zloženie bolo trochu odlišné. Aj v tomto prípade základnú látku, od ktorej namiešali ostatné komponenty, predstavoval rozohriaty med. Z prísad to boli najmä na prach podrvené a rozotrené bobkové listy, hrebíčky, myrtové orechy, gáfor a plody borievok. Niektorí pridávali k tomu ešte aj roztlčený a preosiaty koreň horca (*Gentiana lutea*) a prášok z červeného korenia, iní zasa zázvor a rozdrvený koreň ligurčeka lekárskeho (*Levisticum officinale*) alebo aj koreň Medvedice lekárskej (*Arctostaphylosma ursi*).³⁴ Uvedená zmes sa počas ohrievania na ohni dobre premiešala a po vychladnutí a naplnení do drevených alebo plechových téglíkov, označených honosnými nápismi „Theriaca Venetica“, bola pripravená na predaj.

Počas vyšetrovania o spôsobe prípravy liekov sa niektorí olejkári priznali aj k falšovaniu alkermešu a theriak, a to najmä pridávaním rôznych nevhodných komponentov. Uviedli, keď už nie o sebe, tak aspoň o iných, že do oboch liečebných prípravkov niekedy dávajú aj rozomletý hrach alebo obilnú múku, inokedy dokonca len roztlčenú a preosiatu slamu, ba i popol alebo sadze, ktorými sa mal dosiahnuť žiadúci farebný odtieň.³⁵ Podobne uviedli, že niektorí olejkári pridávaním uvedených prísad si dopĺňujú zásoby spomínaných liečiv aj počas cesty.

O zložení a príprave ďalších liečiv, a to *akšteinovej* a *dialtovej* masti nám výsledky vyšetrovania neposkytujú nijaké údaje. Z mastí sa pri vyšetrovaní bližšie spomína iba *medvedie sadlo*, o ktorom sa poznámenáva, že niektorí skutočne predávali pravé sadlo z medveďa, iní však namiesto neho iba napodobeninu z bravčového sadla. Ďalej sa uvádza, že vyrábajú aj *mast' zo živice červeného smreku* (*ex pice laricea*), ktorá sa používa na liečenie rán. Z tejto masti pripravujú aj flajstre (*emplastra*) na rany a vredy, a to pridaním vosku, medienky a bravčovej masti.³⁶

Lepšie sme naproti tomu informovaní o zložení a príprave niektorých liečebných prostriedkov, ktoré turčianski olejkári predávali vo forme práškov. Napr. v receptároch vychvaľovaný „prášek proti psotníku“ sa robil zo síry, „kumštový prášek proti kamenom“ zhotovovali z rozomletých červených kamienkov, ktoré

³⁴ „Theriacam conficiebant ex melle, lauri baccis, camphora, cariophilis, granis juniperaceis, nuce myristica, sed ad hac gentianam et rubrum piper miscebant, nonnulli quod zinziberum, radicem ligustici et quampiam radicem ursi addere soleant“. MKA, MRA, Acta miscelanea, fasc. 48.

³⁵ „Alkermes et theriacam ex illis speciebus, quae per alios jam recensitae sunt, preparari per ipsos; nihilominus, quod ex pisa commoliant, eorumque farinam vel siliginem adhuc aliqui eidem addant, comburentes stramen, idque aut fuliginem et cinerem pro coloratione ejusdem interspergunt.“ Tamtiež.

³⁶ „Emplastra pro curandis vulneribus et verucis ex pice laricea, viridi aes, cera et lardo preparari soleant.“ Tamtiež.

Obr. 11. Slovenský receptár turčianskych olej-
károv z prvej polovice 18. storočia.

zbierali v chotároch obcí Kostrčiná Lúčka a Varín, v severnej časti Trenčianskej stolice.³⁷ Tzv. *kamenné mlieko* nebolo ničím iným ako úlomkami vápencových kvapľov, ktoré lámali v krasových útvaroch (jaskyniach) pri obciach Blatnica a Necpaly.³⁸ Chorý si z nich mal nastrúhať potrebné množstvo ako prášok a užívať proti močovým a obličkovým kameňom. *Prášok proti boleniu zubov* pripravovali z červeného korenia, ktorým nahradzovali pravé, tzv. turecké korenie. *Prášky proti škrkavkám* pripravovali zo „žabích korýtok“ (škebiel) alebo zo suchej vňate a okvetia vratiča (*Tanacetum vulgare*).³⁹ *Burštinový kvet* bol akiste prášok z rozomletého jantáru. Nie je nám zatiaľ známe zloženie tzv. *semilového prášku*, ktorý sa aplikoval pri bolestiach zubov.

Legendami bol opradený tzv. *prášok z jednorožca*, ktorý patril k obzvlášť ceneným a vzácnym liečivám a ktorému sa pripisovali rôzne terapeutické účinky. Už od staroveku ho považovali za veľmi účinný liek – antidotum, za liečivo

³⁷ „Pulveres epilepticos ex sulphure soli conficiunt.“ ... „Lapillos rubros inter possessionem Lutska et oppidum Varinium in Inclyto comitu Trenchiniensi habita, colligentes pulveres ex iisdem conficiunt et contra calculum vendunt.“ Tamtiež.

³⁸ O používaní kvapľov na prípravu tzv. kamenného mlieka píše aj J. Petrichovich v správe *Nález kostí jaskynného medveda v jaskyni Lóm v Gáderskej doline v Turci*. SMSS 2, 1897, 233.

³⁹ „Rubrum piper loco turcici eujusdam pulveris contra dolores dentium conficiunt“ ... Pulveres ex conchis ranarum et herba tanaceti contra lumbricos...“ MKA, AMR, Acta miscelanea, fasc. 48.

povzbudzujúce srdcovú činnosť — cardiogenicum a za potopudný prostriedok — diaphoreticum. Podľa starej farmakologickej literatúry toto vzácne liečivo malo pochádzať z rohu vyhájeného zvierata — jednorožca, o ktorom sa prvé písomné záznamy nachádzajú u Plínia. Už tento antický autor ho charakterizuje ako najneskrotnejšie zviera, ktoré má telo ako kôň, hlavu ako jeleň, nohy slona a chvost diviaka. Uprostred čela má vraj dlhý roh, smerujúci rovno dopredu. Živého jednorožca, podľa Plínia, nebolo možné nijako chytiť.⁴⁰ V ranom stredoveku sa rozšírili legendárne predstavy, podľa ktorých jednorožec sa dal chytiť iba vtedy, keď uvidel nevinnú pannu (virgo intacta). V tom okamihu ostal vraj úplne krotký, sám prišiel k panne, položil jej hlavu do lona a zaspal. Táto legendárna predstava našla svoj odraz aj v stredovekom výtvarnom umení a dala podnet k vzniku početných diel s motívom panny a jednorožca.

Prášok z rohu jednorožca sa v oficiálnej medicíne používal až do konca 18. storočia a zdá sa, že práve spomínaná legendárnosť zvierata, z ktorého pochádzal, napomáhala jeho dlhé pretrvávanie nielen v oficiálnom, ale aj v ľudovom liečení. Liek nestratil na obľube ani vtedy, keď sa dokázalo, že nepochádza z rohu nikdy nejestvujúceho jednorožca, ale zo zuba narvala (*Monodon monoceros*), prípadne i z klov vyhynutých mamutov. Cena tohto liečiva bola pomerne vysoká, preto si ho olejkári mohli zaobstarať iba veľmi zriedkavo. Len v jednom prípade sa uvádza, že prášok z rohu jednorožca kúpili v lekárni Milosrdných bratov v Bratislave. Vo väčšine prípadov, ako sami priznali, predávali pod názvom „unicornu“ obyčajne vlastnú náhradku, vyrobenú z roztlčených rohov a kostí domáceho dobytká. V tejto súvislosti je zaujímavá aj výpoveď richtára z Valče. O príprave prášku z jednorožca uviedol, že miestni olejkári pri spiatočnej ceste z Poľska navštevujú tamojší kláštor v Czabadove, v ktorom sa nachádza obrovská, viac ako stopu hrubá a dutá kosť (najpravdepodobnejšie kel z mamuta). Kláštorní mnísi z nej po častiach dávajú valčiariským olejkárom a títo si z nej potom doma pripravujú prášok, ktorý na ďalšej ceste predávajú pod názvom „unicornu“.⁴¹ Vo všeobecnosti možno však povedať, že obchod s práškom jednorožca nebol príliš častý. Predávala ho iba menšia časť olejkárov a aj v zachovaných receptároch sa s jeho liečebnou aplikáciou stretávame len v jednom prípade.

Okrem toho predávali olejkári aj niektoré rastlinné lieky domáceho pôvodu. Takou bola napr. huba pečiarika (*Agaricus arvensis*), ktorú zbierali na okolí Kláštora pod Znievom, sušili a potom ponúkali ako osvedčený liek proti pľúcny m chorobám. Ďalej to bol *koreň horca* (*Gentiana lutea*), ktorý predávali tiež v sušenom stave ako liečebný prostriedok proti chorobám dobytká i ľudí, a *esencia z vínnej révy* (*Vitis vinifera*), ktorú odporúčali ako liek proti bolestiam hlavy.

Domáceho pôvodu bol aj magický liečebný prostriedok tzv. *koreň sv. Jána*.

⁴⁰ R. Fundárek, c. d., 147.

⁴¹ „Judex nihilominus hoc refert, quod certa vice cum oleis in Polonia existens in quodam clastro Czabdovo dicto, certum tubum pedis crassistici ossa quaedam representantem vidisset, ex quo pro speciebus oleariorum particulae iisdem dabantur, ipsi autem olearii iterum easdem loco unicornis divendebant.“ MKA, AMR, Acta miscelanea, fasc. 48.

Mužský tvar tohto magického prostriedku si olejkári podľa vlastného priznania pripravovali z koreňa paprade samčej (*Dryopteris filix-mas*), ženskú podobu zase z koreňa spomínaného horca žltého (*Gentiana lutea*).⁴² Koreň sv. Jána svojou liečivou magickou mocou pripomína v stredoveku známy koreň mandragory (*Radix Mandregoreae*), ku ktorému sa tiež viazali rozličné liečivé povery, z dôsledku čoho bol veľmi cenený a vyhľadávaný. Pretože mandragora rastie len v južnej Európe okolo Stredozemného mora, jej koreň bol u nás veľmi drahý a ťažko prístupný. Preto sa namiesto neho v magickej ľudovej liečbe začali užívať tvarom podobné korene domácich liečivých rastlín, ktoré časom dostali aj nové, domáce pomenovania. Tak vznikol akiste aj koreň sv. Jána, ktorého známosť sa prostredníctvom turčianskych olejkárov rozšírila i do okolitých krajín.

Aplikácia olejkárskych liekov pri chorobách (terapia)

O tom, aké lieky odporúčali alebo aplikovali turčianski olejkári proti najrozličnejším chorobám, najlepšie nás informujú už spomínané ich receptáre alebo olejkárske knižočky. V podstate ide o dva druhy receptárov. V prvom prípade sú to komplexné receptáre o terapii všetkých, resp. temer všetkých olejkármi pripravovaných a predávaných liekov, kým v druhom prípade ide o samostatné tlačené recepty na jednotlivé významnejšie druhy liečebných prípravkov, ktoré spolu s nimi predávali zákazníkovi. Komplexné receptáre alebo tzv. olejkárske knižočky slúžili iba pre potreby samotných olejkárov, ktorí podľa nich odporúčali, aký z predávaných liekov treba na príslušnú chorobu aplikovať. Zdá sa však, že viac ako na tento účel slúžili predovšetkým na propagáciu liekov. Tomuto účelu by nasvedčovali aj preklady receptárov do cudzích jazykov. Už samotná skutočnosť, že olejkár (nehľadiac na to, že sám bol často úplne negramotný) mal pri sebe „lekárske knižky“, o ktorých tvrdil, že ich dostal v jezuitských alebo v iných lekárňach, vzbudzovala voči nemu a liekom, ktoré predával, potrebnú dôveru. Terapiu jednotlivých liekov, z ktorých každý sa používal na mnohé, a často aj tie isté choroby, vedel napokon každý skúsenejší olejkár naspamäť.

Receptáre, či olejkárske knižočky nechávali si olejkári tlačiť, ako sme už uviedli, prevažne v Sliezsku, podľa údajov niektorých však aj v Poľsku a v nemeckých krajinách, akiste podľa vzoru oficiálnych lekárnických receptárov. Vydávanie receptárov prevažne v Sliezsku nebolo zaiste náhodné. Oddávna tu žilo vedľa seba poľské, nemecké i české obyvateľstvo a niektoré sliezske mestá, najmä Nisa a Žitava, boli už od polovice 17. storočia strediskami českých i slovenských náboženských exulantov, ktorí mali v nich niekedy aj vlastné tlačiarne. Je preto veľmi pravdepodobné, že olejkárske knižočky, najmä slovenské sa tlačili práve v týchto exulantských kníhtlačiarňach.

⁴² „Sancti Joannis radicem ex filivis radice et gentiana constantem, utriusque sexus, utpote virilis et femenci, per ipsos preparatum . . .“ Tamtiež.

Z komplexných receptárov máme z prvej polovice 18. storočia k dispozícii receptáre slovenské, poľské a nemecké. Slovenské receptáre možno, pravda, označiť za „slovenské“ iba svojím pôvodom (akým sú nakoniec aj ich ostatné inorečové druhy), pretože ich tlačaná podoba je po jazykovej stránke prevažne česká, s nemnohými slovakizmami. Keďže tu ide o tlače dosiaľ úplne neznáme, považujeme za potrebné venovať im pri tejto príležitosti bližšiu pozornosť.

Prvý komplexný slovenský receptár, či olejkárska knižka má názov *Wy-swětleni Mocných, Užitečných a Hogitedlných Destilowaných OLEGUW, z Města Waralínu, Králowstwi Uherskeho* a v podtitule pod margom titulného obrazu *Do rozličných okolních Krajín Lidem k prospěssnemu užíwani wydaných Roku tohoto* (porov. obr. 11). Žiaľ, skutočný rok vydania sa na titulnom liste, ani v celej knižočke neuvádza. Ak však vezmeme do úvahy termín vyšetrovania olejkárov, keď im boli knižočky zhabané, môžeme usudzovať, že receptár vyšiel niekedy v dvadsiatych či tridsiatych rokoch 18. storočia, najneskoršie však, už aj vzhľadom na jeho opotrebovanosť, začiatkom rokov štyridsiatych. Knižočka má veľkosť 9×14,5 cm a včítane titulného listu má 12 tlačených strán. Titulný list je bohato vyzdobený rastlinným ornamentom, pripomínajúcim snáď liečivé byliny, a nechýbajú na ňom ani propagačné náboženské symboly (IHS, MARIA a i.). Ďalšia strana obsahuje veršovaný príhovor „K Laskawému Cztenáři“, v ktorom sa hovorí:

„Ty Lekařstw j které sy čtess,
A nebo se o ně tážess,
že gsau plátne toř slibugi,
Když se časně potřebugi:
Wssak w mjrnosti; nepředáweg,
Dlé potreby Kapek dáweg,
Protož hled sy ge kaupiti,
Netřebař k Doktoru gjiti.“

Obsah knižočky, ako z jej titulu vyplýva, je zameraný predovšetkým na objasnenie liečebných účinkov rôznych destilovaných olejov, ďalej theriak, kameenného mlieka a pečiarky.

Ďalší slovenský receptár má názov *Moc a Cnost některých zde poznamenaných Lekářstvi* a predstavuje súbor návodov na používanie niektorých ďalších olejov, najmä však rôznych masťí a práškov, aj keď v záverečnej časti najobľahlejšie sa uvádza mnohoraké, prevažne magické použitie tzv. koreňa sv. Jána. Knižka má aj s titulnou stranou 8 tlačených strán a vytlačená je odlišným typom písma ako predehádzajúci receptár.

Takáto istá knižka sa nám zachovala aj v doslovnom nemeckom preklade pod názvom *Tugend und Wirckung etwelichen hier specifieren Artzeneyen*, opisujúca liečebné účinky tých istých medicín. Jediný rozdiel je iba v ornamentike začiatočnej a záverečnej tlačiarenskej vinety.

Z receptárov vytlačených v poľskom jazyku prvý, obsiahlejší, má názov

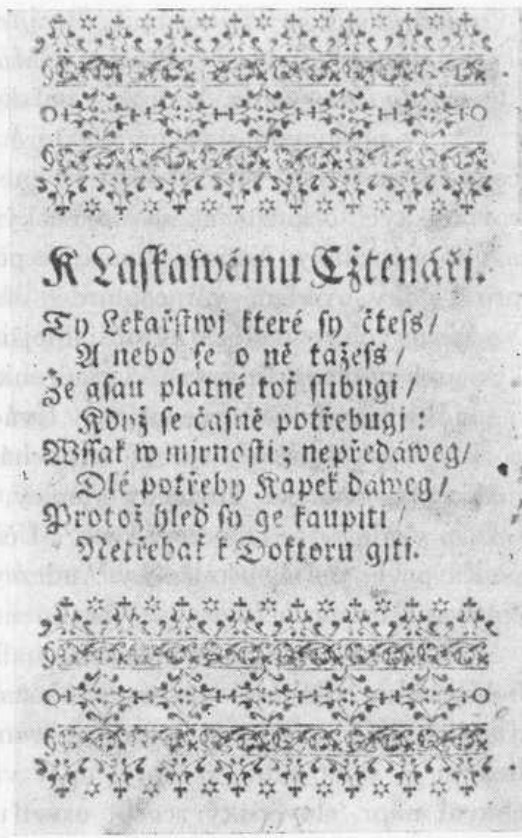
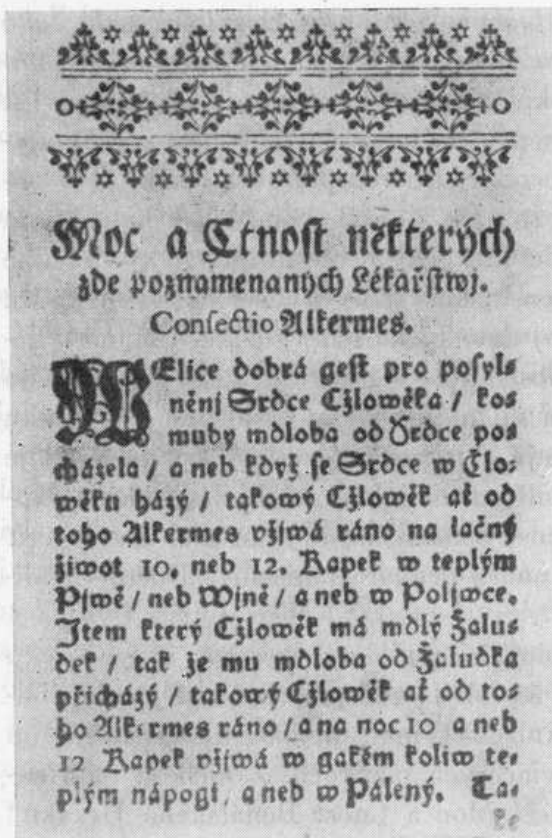
Wyklad Oleykow Wybornych, Pozytecznych, y Sposobnie Destilowanych, Jako Tez Y Innych Lekow Z Wegier z Miasta Waralinu Ludziom Postronnych Panstwach do Zazywania. V druhej poľskej knižočke, z ktorej nám, žiaľ, titulný list chýba, v porovnaní s prvou niektoré recepty chýbajú a názvy liekov sú vytlačené iným typom písma. Inak je znenie obidvoch receptárov rovnaké. Pri porovnaní týchto knižočiek so slovenskými sa nám z obsahového hľadiska ukazujú niektoré rozdiely. Napriek tomu, že poľské knižočky neobsahujú všetky liečebné prostriedky uvedené v receptároch slovenských, celkový počet liekov je vyšší. Vo viacerých prípadoch sú obsiahlejšie aj návody na ich využitie. Účinnosť liekov mali potvrdiť fingované vyjadrenia obsiahnuté v závere jedného slovenského a obidvoch poľských receptárov. Uvádza sa tu, že všetky oleje boli v Uhorsku riadne vyskúšané a overené a pochádzajú z lekárne jezuitov, čo potvrdzuje podľa prvej poľskej knižočky Maciey, podľa druhej Joannes Badracharzan „Aptekarz y Magister Oleykow tych“. Účinnosť benátskeho dryáku mal zase overiť podľa prvej poľskej knižočky Andrzej, podľa druhej Stanislaus „Doctor Medicinae in Hungaria Civitatis Waralinensis“.⁴³

Podľa vlastného vyjadrenia mali olejkári podobný receptár aj v jazyku hebrejskom. Niektoré výskumy ukázali, že takýto receptár bol i v jazyku maďarskom.⁴⁴ Ako sme už uviedli, okrem knižočiek mali olejkári k významnejším liekom aj samostatné recepty, opäť vo viacerých jazykoch. Z nich sa nám zachoval napr. slovenský recept osvetľujúci „Moc a Cnost Benátskeho Dryáku“ a niekoľko ďalších, ktoré svojím obsahom úplne zodpovedajú obsahu receptov vytlačených v olejkárskych knižkách.

Pod vplyvom nového povolenia obchodnej činnosti turčianskym olejkárom, ktoré vydala r. 1792 uhorská kráľovská rada, vyšla r. 1803 spomínaná už *Knižčka olejkárska*. Na rozdiel od predchádzajúcich olejkárskych receptárov, ktoré

⁴³ Pravda, magister Matej, či Ján Badracharzan a doktor Andrej, či Stanislav v Kláštore pod Znievom nikdy neexistovali a sú len výplodom fantázie turčianskych olejkárov. Ich vymyslené mená a hodnosti slúžili iba na to, aby si olejkári získali nimi v cudzine dôveru pre svoje často veľmi pochybné liečebné prípravky. Za konkrétne osoby pokladá ich, na rozdiel od olejkárov, iba niektorá novšia literatúra, týkajúca sa problematiky turčianskeho olejkárstva (porov. napr. J. Hroziencičik, *K otázke vzniku turčianskeho olejkárstva*. Slovenský národopis 7, 1959, 353; R. Fundárek, c. d., 127, a i.), opierajúca sa o vývody maďarského historika H. Stripského.

⁴⁴ Maďarský receptár pod názvom *Olajoknak Több másfele nagyhasznú orvoságokkal ... deklaratioja* uvádza H. Stripský vo svojom rkp. diele *Pótkötet. Régi Magyar Könyvtár 1-2, 1527-1711*. Za autora receptára, či olejkárskej knižočky pokladá Stripský „magistra Mateja Bardacharzána a doktora Andrea“ z Kláštora pod Znievom. Usudzuje, že „olejkárska deklarácia“ vyšla v Trnave r. 1680. Tieto jeho názory prebrala nekriticky aj novšia literatúra, o ktorej sme sa zmienili v predchádzajúcej poznámke. Na prvý pohľad nie je maďarská „olejkárska deklarácia“ nič iné ako maďarský preklad spomínaného slovenského receptára *Wysvětlení Mocných, Užitečných ... Oleguw...*, ktorý vyšiel tiež najpravdepodobnejšie v prvej polovici 18. storočia v niektorej zahraničnej tlačiarňi. Svedčí o tom aj nemecký preklad nášho receptára *Erklärung der tugendreichen und heilsamen Oelen, auch andern Artznayen aus der Stadt Waralin des Königreichs Hungarn*, ktorý sa nám v súbore našich spisov nezachoval, uvádza ho však vo svojom diele H. Stripský.

Obr. 12. Iný druh slovenského receptára z prvej polovice 18. storočia.

Obr. 13. Úvodný verš slovenského receptára.

boli tlačené viac-menej ilegálne, predstavuje *Knižečka olejkárska* už oficiálny receptár, schválený a možno aj vydaný samotnou Miestodržiteľskou radou. Obsahuje opis liečebných účinkov iba tých olejov, na predaj ktorých mali olejkári výslovné povolenie. Keďže sa v nej uvádzajú pomerne podrobné návody na liečebné použitie ôsmich základných olejov, predstavuje aj táto knižka cenný prameň poznania terapie olejkárskych liekov.

O terapii liečiv pripravovaných olejkármi sa vďaka spomínaným receptárom a knižočkám dozvedáme dosť podrobne.

Tak štyri až osem kvapiek *kosodrevinového oleja* v pálenke mali pravidelne ráno i večer užívať chorí na suchoty, rovnako pri silnom kašli, vo víne zase tí, ktorí mali pokazený žalúdok. Desiat kvapiek v teplom pive alebo pálenke bola dávka, ktorú odporúčali ako preventívne opatrenie pri morových epidémiách. Liek bolo treba brať ráno i večer, pritom po každom použití si musel dotýčný ľahnúť, dobre sa vypotiť a dve hodiny nesmel nič jesť ani piť. Rovnaký postup sa mal zachovať pri zimnici. Osvedčeným liekom proti reume mala byť masť pripravená z kosodrevinového oleja, nastrúhaného mydla a pálenky. V knižočke z r. 1803 sa navyše kosodrevinový olej odporúča užívať starším ľuďom, pretože podľa názoru vtedajších lekárov zohrieva a celkove posilňuje telo a tým predlžuje život.

Mnohostranné bolo použitie *limbového oleja*. Pri silných bolestiach hlavy a závratoch mal si ním postihnutý masírovať spánky a temeno hlavy. Štyri kvapky do ucha boli liečebnou dávkou pre nahluchlých, ako aj tých, ktorí trpeli hučaním v ušiach. Prikladali ho na rany ľudom i dobytku a nasiaknutý v bavlne na boľavé zuby. Na zastavenie hnačky odporúčali používať dojcátam dve kvapky v materskom mlieku, deťom triročným až šesťročným štyri a dospelým osem kvapiiek v pálenke. Šesť až osem kvapiiek v ľubovoľnom nápoji mali piť chorí na žltáčku. V takejto forme ho radili používať ako liek všestranne užitočný, napr. vo víne pri príznakoch srdcovej slabosti, proti únove, melanchólii a pod.

Jalovcový olej mal vyháňať hlísty, piesok i kamene. Niekoľko kvapiiek v teplom pive alebo pálenke radili užívať ráno i večer pri tuberkulóze, žltáčke, prechladnutí žalúdka, bolestiach brucha, kolike, rezaní a ďalších ťažkostiach tráviaceho ústrojenstva; podobne pri srdcovej ťažobe, melanchólii a ako preventívny liek pri morových epidémiách. Vo väčšom množstve mal liečiť kone, ktoré dostali koliku v dôsledku prechladnutia.

Rascový olej v dávke štyri až šesť kvapiiek vo víne alebo v ružovej vode, užívaný pravidelne ráno i večer, mal posilňovať rozumové schopnosti, odstraňovať bolesti hlavy, šumenie v ušiach a zlepšiť sluch. Obdobná dávka, ak sa užívala ráno nalačno v pive, mala posilniť žalúdok, prípadne odstrániť žalúdočné bolesti. Ťažkosti pri močení odstraňovalo šesť—osem kvapiiek v polievke alebo v teplom pive. Dieťa, ktoré malo škrkavky, radili masírovať týmto olejom okolo pupčeka. Masáž brucha odporúčali ženám pri popôrodných bolestiach, prípadne mali užívať kmínový olej v pálenke, do ktorej hodinu predtým namočili aj bobkový list. Predovšetkým sa však rascový olej odporúčal ako najvhodnejší prostriedok pri zastavených vetroch.

Terpentínový olej v pálenke alebo v polievke v množstve od troch do deviatich kvapiiek, podľa veku chorého, považovali za najlepší liek proti zimnici a za účinný prostriedok proti kašfu i častému trpnutiu končatín. Ak človek, ktorého trápili obličkové alebo močové kamene, pravidelne užíval desať-dvanásť kvapiiek v pálenke, kamienky sa rozpadli. Ten istý liek mal odstrániť rezanie a chorobné unikanie moču. Masáže s použitím terpentínového oleja mali zmierniť reumatické bolesti a olej priložený na ranu mal zastaviť krvácanie. Tiež rany ťažného dobytku sa mali rýchlejšie hojiť, ak im ich natierali týmto olejom. Obzvlášť ho odporúčali na zanedbané rany, kde bolo potrebné vykynožiť aj červy. V nápoji ho mali podávať dobytku, keď nemohol močiť.

S tzv. *šuškárovým olejom* sa stretávame iba v *Knižke olejkárskej* z r. 1803, kde sa uvádza, že má rovnaké vlastnosti ako terpentínový olej, preto ho možno aj rovnako používať.

Rovnako *bobkový olej* sa spomína až v uvedenom prameni z r. 1803. Odporúčali ho používať ako prísadu do klystíru, zmiešaný s lojom alebo nesoleným maslom na natieranie omrznutých miest. Usušené a podrvené bobule, zmiešané s petrolejom alebo nesoleným maslom, mali prikladať cez plátno rodičke na brucho, ak nemala dostatočne silné kontrakcie.

Akšteinový olej nakvapkaný v obvyklej dávke do teplého nápoja mal tíšiť bolesti vnútorných orgánov, najmä maternice. Radili ho tiež ako rýchle pôsobiaci prostriedok v prípade koliky.

Abakukový olej v mlieku alebo v polievke mal byť účinným prostriedkom pre deti, ktoré mali škrkavky.

Kamenný olej sa v starších receptároch spomína pomerne stručne. Osem kvapiek bol liek proti bolestiam vnútorností, zapríčinených kamienkami. Nakvapkaný na chlieb ho odporúčali ako všestranný liek proti chorobám dobytka, najmä koní. V receptári z r. 1803 sa už uvádzajú dva druhy, červený a čierny. Desať-päťnásť kvapiek červeného kamenného oleja tri razy denne v čaji z podbiela a slezu alebo v hovädzej polievke radili užívať pri zahlienených prieduškách a pľúcnych suchotinách. Pri hlístach odporúčali vnútorné i vonkajšie použitie, pri mdlobách alebo porážke priložiť pod nos a masírovať sluchy. Keď bolia zuby, masírovať zvonku čeľušť. Pri nočnom pomočovaní premasírovať raz denne spodnú časť brucha. Čierny kamenný olej, pokiaľ išlo o ľudí, mal slúžiť výlučne na vonkajšie použitie, a to na omrzliny alebo popukanú pokožku. Zdutému dobytku bolo treba podávať 20—30 kvapiek tri razy denne.

Olivový olej spomína iba starší slovenský a nemecký receptár, a to ako prostriedok, ktorým sa majú natierať akékoľvek opuchliny.

Rozmarínovým olejom liečili slabý zrak, a to masážou vonkajšej strany očných vakov. Tri-štyri kvapky tohto oleja v teplom pive alebo pálenke boli zase liekom pre tých, ktorí mali zlú krv, zaľahnuté priedušky, ako aj pre chorých, ktorí sa domnievali, že sa im od hnevu rozliala žľč. Poľské receptáre navyše uvádzajú, že posilňuje žalúdok, podporuje chuť do jedla a lieči nechutenstvo. Podľa prameňa z r. 1803 je užitočný aj pri mdlobách, keď ním treba masírovať sluchy postihnutého. Tri-štyri kvapky s medom alebo cukrom odporúča pri záuchu a kolike.

Päť-šesť kropajú *polinkového oleja* v teplom mlieku radili užívať ženám, ktorým sa „zdvihla matka“, ďalej na zohriatie žalúdka, pri kolike a proti škrkavkám. Týchto bolo možné zbaviť sa aj tak, že dieťaťu, prípadne i dospelému masírovali spomenutým olejom brucho v okolí pupka.

Levandulový olej, ako uvádzajú poľské receptáre, mal posilňovať srdce, ďalej ho odporúčali užívať pri celkovej telesnej slabosti, tiež pri pocitoch úzkosti a pod. Jednorazovú dávku predstavovalo 5—10 kvapiek v pive alebo vínovej polievke.

Anízový olej podávaný v polievke, pive alebo víne mal liečiť celkovú slabosť, prechladnutie, posilňovať žalúdok a vôbec vnútornosti. Súčasne mal pôsobiť ako prostriedok močopudný.

Podobné účinky sa spomínajú s *feniklovým olejom*, ktorý odporúčali ako prostriedok močopudný, ďalej pri bolení brucha, klaní v boku a zastavených vetroch. Dávkovanie a spôsob užitia bolo rovnaké ako pri anízovom oleji.

Hrebíčkový olej rovnako ako obidva predchádzajúce uvádzajú iba receptáre poľské. Mal sa používať pri všetkých chorobách, ktoré vznikli z prechladnutia, ako je napr. kašeľ, zahlienené priedušky, krútenie hlavy a celková slabosť, ďalej

WYKŁAD OLEYKOW

WYBORNYCH, POZYTECZNYCH,

Y SPOSOBNIE DESTILO-

WANYCH,

JAKO TEŻ Y INNYCH LEKOW

Z WEGIER Z MIASTA WARALINU

LUDZIOM POSTRONNYCH PAN-
STWACH DO ZAZYWAŃA.

186

Gabka od zembow kurzac nlam albo
przykladac na zemby.
Essencya z winny macice od bolenia glo-
wy na pulsy przykladac.

Ktore te Oleyky wtryskie sa dostiadzione y ap-
probowane wladancjom tym za attestacyj z Węgier
dany od OO. jezuitow wydane z Apteki ich.

MAGIEY BADRACHARZAN,
Aptekarz i Magister Oleykow tych.

A zał Dryakwie Weneckiey icst approbator.

ANDRZEY Doktor Medicinz
in Hungar, Civit, Waralinen.

Obr. 14. Poľský receptár z prvej polovice 18. storočia.

Obr. 15. Závèrečný list poľského receptára.

ho odporúali na prečistenie krvi, posilnenie srdca, žalúdka, odstránenie nechutenstva. Užívať sa mal v teplom pive alebo víne, a to po štyri až desať kvapiek.

Z poľského prameňa poznáme aj použitie *muškátového oleja*. Mal zohrievať žalúdok, vyháňať z neho prebytočnú vlhkosť, privolávať chuť do jedenia a zastavovať hnačku. Okrem toho vraj posilňoval mozog a chránil človeka pred závratmi. Odporúali ho tiež na vyvolanie potenia a kto nemohol zaspáť, mal si ho priložiť na žily.

Vodnatieľku radili liečiť vnútorným i vonkajším používaním *škorpiónového oleja*. Chorý sa mal ním natierať a ráno i večer zjesť z neho osem až desať kvapiek. Ak dobyčča spáslo jedovatú zelinu, bolo mu treba dávať tri razy denne na chlebe po dvadsať kvapiek. V poľských receptároch ho okrem toho odporúali na rany spôsobené živočíchmi, napr. pri poranení medveďom, uhryznutí besným psom, ale aj keď uštipla včela alebo iný hmyz. Masáž na ľavej strane prs mala posilniť srdce, celková masáž mala liečiť nákazlivé choroby.

Sírový olej bol liek výlučne na vnútorné použitie. V ľubovoľnom nápoji šesť až osem kvapiek, podľa veku postihnutého, mal byť účinným liekom pri mŕtvici, kŕčoch a epilepsii, ktorú olejkári označovali ľudovým termínom božec alebo psotník. Osem-dvanásť kvapiek v pálenke odporúali na vyhnanie kameňov z močového mechúra, pri rezaní a pri výtoky z vaječníkov.

Burštinový olej mali užívať ľudia so slabým žalúdkom. Ráno nalačno museli vypíť osem-desať kvapiek v ľubovoľnom nápoji. Podľa obšírnejšieho poľského návodu tri kvapky tohto oleja vo víne, opätovne užívané, vyhánajú kamene

z močového mechúra a tiež liečia žltacku. Kto si ním natierať tvár okolo nosa v čase morových epidémií, mal byť chránený pred vdychovaním nákazy.

Olej filozofov mal patriť zrejme k zázračným liekom, pretože ho odporúčali brať pri závratoch, kŕčoch, klaní v boku, bolení hlavy, ďalej ho mali užívať ľudia, ktorí mali príliš hustú krv. Radili ho tiež prikladať na uhryznutia a iné rany, ktoré spôsobili ľuďom zvieratá.

Karukový olej, vnútorne požitý, mal vypudzovať z tela hlísty a pomáhať pri zastavených vetroch. Pri bolení hlavy sa mali ním masírovať žily.

Malesový olej, rovnako ako olej *aksonový*, odporúčali ženám proti triaške a niektorým obťažnostiam s maternicou. Posledné štyri zo spomenutých olejov sú uvedené len v poľských knižočkách, rovnako ako borovicový olej, ktorého šesť kvapiek malo odstraňovať rezanie.

Spikonardový olej bol určený pre ľudí, chorých na žalúdok alebo pľúca, prípadne pre tých, ktorí mali ťažkosti s trávením alebo trpeli nechutenstvom, ďalej proti čkaniu (štikavke) a prechladnutiu. Jednu dávku predstavovalo štyri až desať kvapiek v polievke.

Prípravok *alkermeš* odporúčali na posilnenie srdca pri porážke. Chorý mal ráno pred jedlom užiť 10—12 kvapiek v teplom pive, víne alebo polievke. Tiež človek, ktorému častejšie prichádzala mdloba od žalúdka, mal ráno i večer užiť uvedené množstvo v teplom nápoji alebo pálenke. Podávaný v teplom kozom mlieku, polievke alebo pálenke liečil suchoty, priedušky a pečeň. V tejto forme ho odporúčali najmä rekonvalescentom a vôbec ľuďom fyzicky slabším ako liek priamo zázračný.

Benátsky dryák — *Theriaca Venetica* — mal chrániť pred následkami pobytu v nakazenom ovzduší, najmä pri morových epidémiách, z tela odvádzať vlhkosť, hnilobu, radili ho používať pri hryzení vo vnútornostiach, najmä v žalúdku, tiež pri žltacke. Priložený na ranu mal zastaviť krvácanie. Liek na vnútorné použitie pripravovali z neho tým spôsobom, že množstvo, objemom zodpovedajúce veľkosti lieskového orecha, zmiešali s teplým pivom alebo vínom.

Akšteínová masť sa mala používať vo forme obkladov pri bolestiach hlavy, ďalej na vredy, ako aj na zahlienené oči.

Na mnohoraké vonkajšie použitie odporúčali *dialtovú masť*, a to pri lišajoch, prašivine, na divé mäso, bradavice, ružu, tiež na vážnejšie sečné alebo bodné rany.

Na mnohé choroby sa aplikovalo aj *medvedie sadlo*. Deťom, ktoré dostali prietrž sa ním mali nahriatymi rukami natierať slabiny a kríže. U dospelých odstraňovalo mazanie teplým medvedím sadlom bolesti v kostiach a v kĺboch, pichanie v krížoch a pod. S úspechom sa mohlo použiť aj pri chove včiel. Ak včelám škodili zlodejky, mal sa medvedím sadlom natrieť vleták do úlu, čím malo byť toto nebezpečenstvo zažehnané.

Z práškov mnohostranné použitie malo mať *kamenné mlieko*. Kto mal či už v obličkách alebo v močovom mechúre kamienky, mal kamenné mlieko nastrúhať a podrviť na prášok, nabráť na koniec noža a uvedenú dávku rozpustiť vo vode. Po šiestich dňoch pravidelného užívania ráno i večer mali kamienky vyjsť

z tela von. Vodou, v ktorej rozpustili lôt kamenného mlieka, mali si umývať oči tí, ktorým sa tvorilo belmo alebo nemali dobrý zrak. V teplom mlieku ho radili užívať pri červienke (úplavici). Podrvené a zmiešané so soľou odporúčali dať na chlebe dobytku pri prvom jarnom vyhánaní na pašu. V tomto prípade vystupuje už kamenné mlieko ako prostriedok vyslovene magický, pretože uvedeným spôsobom malo chrániť dobytok pred čarami.

Burštinový kvet bol určený deťom, ktoré mali škrkavky. Mali ho užívať nalačno, ráno i večer, a to v stredu a v piatok.

Pri bolení zubov bolo treba podľa receptára nasypať na kúsok bavlny *semilový prášok*, proti boleniu zubov a priložiť na pokazený zub. Uvedený prášok ničí zubné červy a tým zmiernuje bolesť.

Prášok proti zimnici mal človek užiť vo víne alebo v čistej vode, hneď ako cítil, že na neho prichádza zimnica. Po použití si mal ľahnúť, teplo sa pozakryvať a dobre vypotiť.

Prášok proti psotníku, podobne ako niektoré ďalšie, predávali zrejme v určitých, relatívne stabilných množstvách, pretože pre dieťa odporúčajú polovičnú dávku, pre dospelého celú, bez konkrétnejšieho označenia kvantity. Okrem psotníka mal tento prášok pomáhať aj pri zimnici, spôsobenej vysokou horúčkou.

Prášok proti kameňu, a to dve dávky nabraté na koniec noža, bolo treba rozpustiť v potočnej vode a tak užívať ráno i večer po šesť dní. Na šiesty deň mali kamene z človeka vyjsť.

Zrnká prášku jednorozca v pive alebo pálenke mali podľa poľskej olejkárskej knižky uľahčiť ženám pri predpôrodných bolestiach. Odporúčali ho tiež ako znamenitý prostriedok proti zimnici. Okrem toho mal byť jednorozec zázračným univerzálnym liekom, ktorý sa mohol užívať všeobecne, v prípade akýchkoľvek ťažkých ochorení.

Pri bolení hlavy radili prikladať na žily okrem iných, už uvedených prostriedkov *esenciu z vínnej „matky“*.

Z rastlinných liekov sa v slovenskej olejkárskej knižočke uvádza *agaricum* (pečiarka), o ktorej sa tu píše, že to „jest jedna hauba, ktorá tiež v ohradě varalinské roste“. Ťažko chorým na pľúca, ďalej pri záduchu a horúčke odporúčali namočiť ju do alkoholu, či už do vína alebo pálenky, a tak užívať. Súčasne mohla slúžiť ako liek proti bolestiam zubov, na ktoré sa mala priložiť, alebo ju položili na žeravé uhlíky a zuby ňou tak okiadjali.

Horcový koreň sa mal dávať koňom proti kašľu, tiež zdureníu žíl („myšiam“). Ľudia, ktorých bolel žalúdok, mali si ho namočiť do vody a túto pravidelne užívať vo forme nápoja.

Magickým prostriedkom bol *koreň sv. Jána*. Podľa tvrdenia obsiahnutého vo všetkých receptároch mal kvitnúť tri razy do roka, a to na Štedrý deň, na Veľkú noc a na deň sv. Jána Krstiteľa. Kopať sa musel v čase, keď slnko vstupuje do znamenia leva. Podľa podoby rozoznávali ženský a mužský koreň. Podľa toho, či pacientom bol muž alebo žena, odporúčali aj príslušnú formu koreňa. Koreň slúžil predovšetkým ako prostriedok apotropajný. Človek, ktorý ho nosil pri sebe, bol zabezpečený pred urieknutím. Strigy sa koreňa boja, preto z miestnosti,

kde sa nachádza, rýchle odídu. Uvedená vlastnosť koreňa, ako sa ďalej uvádza, umožňuje čarodejníkov aj spoznať. Je iba potrebné pri svadbách a podobných príležitostiach, keď sa v miestnosti zide väčšie množstvo ľudí, koreň tajne položiť pod obrus. Čarodejník alebo čarodejnica zbledne a pocíti takú úzkosť, že nebude môcť ostať sedieť pri stole a miestnosť opustí.

Ak zlí ľudia počarovali dobytku tak, že je vychudnutý a nechce žrať, pri splne mesiaca treba koreň namočiť do vody, touto potom vyumývať žľaby aj dobytok alebo ho aspoň pokropiť. Keď je dobytok alebo aj človek urieknutý, ako vyskúšaný prostriedok odporúčali položiť kúsok koreňa na uhlíky a postihnutého okiadať.

Koreň sv. Jána sa mal uplatniť aj pri liečení ďalších chorôb. Koho bolela hlava z prechladnutia alebo z nádchy, mal koreň vložiť na niekoľko hodín do vína. Obklad v ňom namočený si mal uviazať na noc okolo hlavy. Rovnako pripravený obklad odporúčali prikladať pri mdlobách, ďalej na opuchliny a podliatiny. Víno alebo pivo, v ktorom bol koreň istý čas vložený, radili častejšie užívať pri kolike, zdurenej matke a vôbec pri vnútorných bolestiach. Pri zdĺhavom pôrode malo celý proces urýchliť pitie octovej vody, v ktorej bol koreň sv. Jána namočený aspoň tri hodiny.

Okrem samotných liečiv zaujímavý je tiež spôsob podania uvedeného materiálu. Olejkári, ktorí vystupovali ako skúsení felčiari, ba dokonca ako lekári, prispôbovali tomuto zámeru aj štýl svojich knižočíek. Zrejme podľa vzoru starších receptárov pri jednotlivých liekoch pomerne presne uvádzajú, akým spôsobom, kedy a v akom množstve ich má chorý užívať. V mnohých prípadoch nechýbajú ani bežné ubezpečenia o osvedčených výsledkoch prípravku, ako napr. „na mnohých skusseno gest“, „gest na mnoho sta Lidech a Howadaeh skusseno“ a pod.

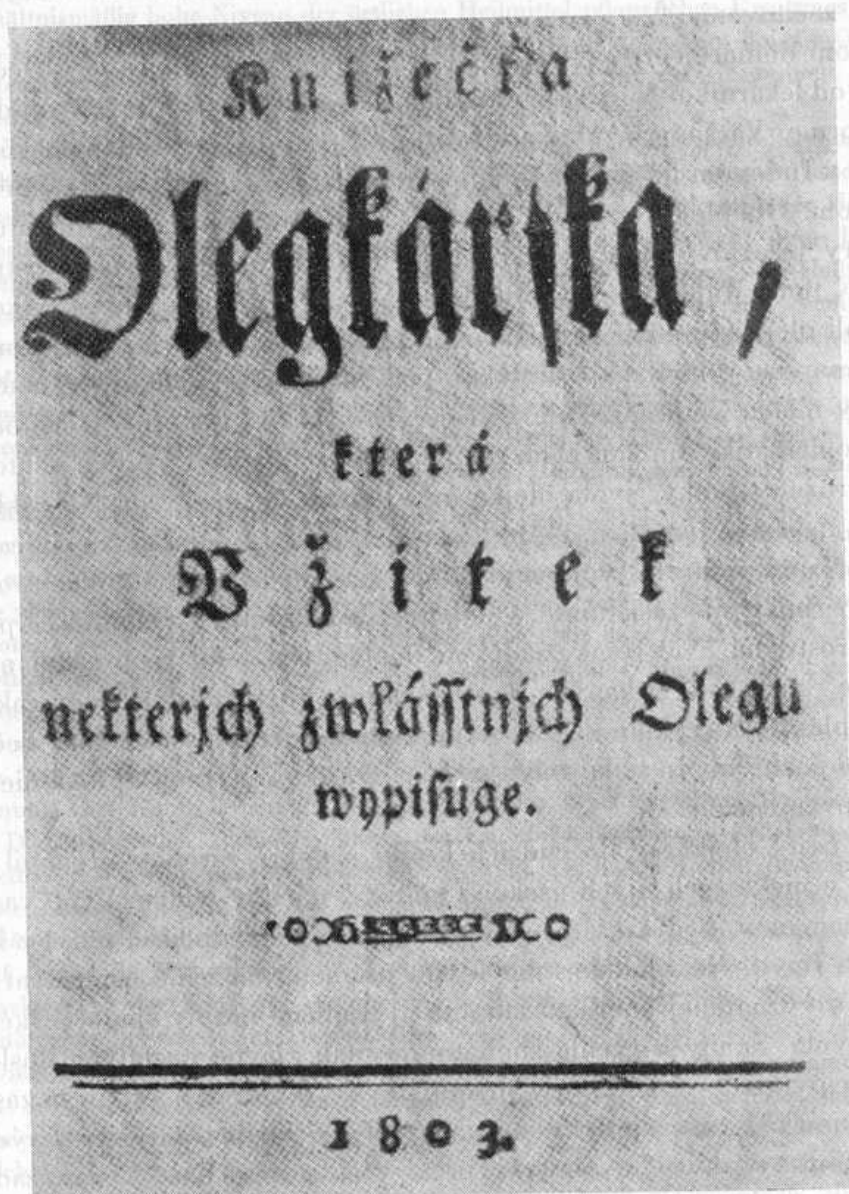
*

Čo do pôvodu boli lieky, s ktorými olejkári obchodovali, trojakého druhu. Prvý predstavujú tie, ktoré sa v Turci dávnejšie používali, preto aj olejkári boli s nimi dobre oboznámení. Išlo predovšetkým o éterické oleje, výrobou ktorých sa preslávili turčianski jezuiti. Koncom 17. storočia boli už liečivé účinky týchto olejov uznávané aj oficiálnou medicínou a ani vo vzdialenejších oblastiach neboli neznáme. Turčianski poddaní, ktorí boli oboznámení s ich výrobou, začali sa jej sami venovať a hotové výrobky predávať. Oleje šli zrejme dobre na odbyt a olejkári po získaní určitých skúseností a prehľadu o možnostiach predaja liečiv medzi pospolitým obyvateľstvom nielen bližších, ale aj odľahlejších oblastí začali postupne svoj sortiment rozširovať.

K liečebným prostriedkom domácej proveniencie, ktoré olejkári využili, patrili niektoré druhy masť, ako bola napr. masť z medvedieho sadla, masť zo živice červeného smreka, ako aj niektoré flajstre, ktoré pripravovali z domácich surovín (vosku, bravčovej masti a pod.). Všetky tieto zložky boli v ľudovom liečení dávnejšie známe a často používané pri masážach alebo vo forme obkladov. Rovnako pri zužitkovaní liečivých rastlín vychádzali olejkári z domácej tradície. Zo spomínaných rozprávání, zachytených koncom minulého storočia, je známe, že

okrem vyššie uvedených pripravovali si doma prášky z vňate alebo koreňov záružlia, fialkového koreňa, horkej ďateliny, omanu a ďalších. Predstavy o záračnej moci papradiny existovali donedávna na celom Slovensku. „Kamenné mlieko“, dokonca pod rovnakým názvom, užíval ľud z okolia Blatnice proti rezaniu ešte na samom konci minulého storočia.⁴⁵

Iným zaujímavým prvkom v liečení olejkárov je zložka magická, ktorú tu nachádzame vo viacerých formách. Prvá vychádza z princípu mágie similárnej, ktorý sa však nevyskytuje iba v liečení ľudovom, ale aj v oficiálnej medicíne, kde pretrváva až do začiatku novoveku. Podľa tohto princípu napr. kamene z tela sa vyhánali rovnako kameňami. Preto tiež olejkári v súhlase s tradíciou

Obr. 16. Knižčeka olejčárska z r. 1803.

⁴⁵ J. Petrichovich, *Ľudová liečba v Turci*.

liečili kamene a s nimi súvisiace ťažkosti „kamenným mliekom“ a vôbec liekmi, ktorých základnou surovinou bol niektorý druh mäkkého nerastu. Rovnakého pôvodu je podľa nášho názoru používanie jantáru, aj keď v transformovanej podobe, v prípade žltacky. Podobne používanie škorpiónového oleja a niektorých ďalších liekov vychádza z toho istého princípu.

Iná forma je založená na predstave o magicko-ochrannej funkcii predmetu, z ktorej sa potom odvodzuje aj jeho liečebná schopnosť. Napr. koreň svätého Jána chráni svojho nositeľa pred strigami, čarami, urieknutím a pod., resp. ho možno v takýchto prípadoch použiť ako liek. J. Petrikovich snáď na základe spomienkových rozprávání uvádza, že olejkári liečili aj pomocou tzv. Jánovej ruky. Korene papradiny upravili do tvaru ruky, ktorú ukazovali chorým, pričom odriekali začitovania.⁴⁶

K liekom domácej proveniencie priberali olejkári postupne prostriedky, ktoré kupovali od lekárníkov vo väčších mestách. Zriedka ich však predávali ďalej v pôvodnej forme. Väčšinou k nim pridávali ďalšie prvky, a to alebo také, ktoré sa používali v ľudovom liečení, alebo aj celkom bezcenné, riadiac sa výlučne svojím prospechom. Obdobia kontroly olejkárov a obmedzenia ich sortimentu mali do istej miery priaznivý vplyv na oživenie tradičných liečebných prostriedkov a praktík. K tomu ďalej prispela i okolnosť, že nariadeniami, ale aj celkovým vývojom boli olejkári nútení obmedzovať svoje pôsobenie na vidiek, ktorého obyvateľstvo sa viac pridrižovalo navyknutých liečebných postupov a metód.

Bolo by nielen zaujímavé, ale z viacerých hľadísk nesporne aj užitočné všimnúť si problematiku turčianskeho olejkárstva i z aspektu vplyvu tohto zamestnania na rôzne stránky života olejkárov v domácom prostredí. Na základe údajov, ktoré máme k dispozícii, môžeme konštatovať, že napr. pokiaľ ide o ľudové liečenie v Turci, napriek svojmu významu pre obchodné podnikania olejkárov, nebolo ich činnosťou zasiahnuté. Olejkári v tomto smere výdatne čerpali z domáceho prostredia. Niet však žiadnych dokladov o tom, že by boli aj spätne, na základe skúseností, získaných na cestách, ovplyvňovali liečebné praktiky turčianskej oblasti. Táto okolnosť ani veľmi neprekvapuje, pretože čo v liečení olejkárov bolo pozitívne, to bola práve tradičná zložka miestnej, aj keď nie výlučne ľudovej poveniencie.

Časté cesty olejkárov do cudzích krajín a dobré zárobky prejavili sa markantnejšie v niektorých iných úsekoch kultúry, napr. v odeve. Vyplýva to aj zo sťažností zemanov, podľa ktorej sa olejkári šatia nákladnejšie, než by bolo primerané ich stavu. Na základe toho istého prameňa môžeme usudzovať, že boli pomerne vo významnej miere zasiahnuté aj tradičné normy spoločenského a rodinného života. Snahy o rýchle zbohatnutie mali zjavne negatívne dôsledky na etické princípy a vôbec morálku v širšom zmysle. Na druhej strane sa zasa priaznivá ekonomická situácia miestneho obyvateľstva kladne odrazila v rýchlejšom hospodárskom a kultúrnom rozvoji Turca. Všetky tieto otázky si vyžadujú podrobné štúdium, ktoré však už pri tejto príležitosti nebolo naším cieľom.

⁴⁶ Tamtiež.

DIE HEILMITTEL UND HEIL TÄTIGKEIT DER OLITÄTENHÄNDLER AUS DEM TURIEC-GEBIET IM 18. UND ZU BEGINN DES 19. JAHRHUNDERTS

Mit der Bezeichnung „Olitätenhändler aus dem Turiec“ (*turčianski olejhári*) werden volkstümliche Hersteller von Heilölen und Hausierer mit Ölen und anderen Medikamenten benannt, die aus dem südlichen und mittleren Teil des ehemaligen Komitates Turiec stammen. Die Anfänge dieses Gewerbes reichen in der genannten Gegend tiefer in die Vergangenheit zurück, doch ist ihre massenhafte Verbreitung gerade für das 18. und den Beginn des 19. Jahrhunderts charakteristisch. Zum Aufschwung des Olitätenhändlerwesens trug einerseits die Konsolidierung der Verhältnisse zuhause und im Ausland bei, andererseits das sprunghafte Anwachsen der hiesigen Bevölkerung, die in der ärmlichen, gebirgigen Gegend keinen Lebensunterhalt fand. Von den anderen Momenten, die diese Entwicklung begünstigten, wäre noch das verhältnismäßig hohe Niveau der örtlichen Heilmittel pflanzlichen Ursprungs zu erwähnen, wenn es auch nicht ausschließlich volkstümliche Medikamente waren, die die Olitätenhändler verkauften, sowie die unzureichende öffentliche Fürsorge für die Gesundheit der breitesten Schichten der Bevölkerung.

Das grundlegende Arzneimittelsortiment, mit dem die Olitätenhändler aus dem Turiec-Gebiet hausierten, bildeten ätherische Öle. Ihr Verkauf war sehr rentabel und daher nahm die Anzahl der Händler rapid zu. Später gaben sie sich nicht mehr mit der Herstellung und dem Verkauf dieser Öle zufrieden, sondern erweiterten die Auswahl ihrer Heilmittel, um je größere Gewinne zu erzielen. Sie nützten dabei weitere Arzneien und Heilpraktiken aus, die ihnen aus der einheimischen Heilkunst bekannt waren, kauften aber auch andere Medikamente in größeren Städten ein und verkauften sie teils in ihrer ursprünglichen Form, meist aber auf verschiedene Weise zubereitet an ihre Abnehmer weiter. Neben dem Verkauf von Arzneimitteln nahm auch ihre sonstige Heiltätigkeit zu. Viele von ihnen gaben sich als Feldscher, ja selbst als Ärzte aus, sie legten den Kranken Pflaster auf, ließen zur Ader und mieden auch magische Heilpraktiken nicht. Ihre Heilmethoden hatten bei den breitesten Volksschichten große Erfolge zu verzeichnen.

Im Jahre 1723 wurde der königliche Statthalterrat ins Leben gerufen, in dessen Kompetenz auch die Fürsorge um den Gesundheitszustand der Bevölkerung gehörte. An seine Adresse richteten nun Ärzte und Apotheker, insbesondere aus Bratislava, ihre Beschwerden und Proteste gegen die Tätigkeit der Olitätenhändler. Mit dem Inhalt dieser Eingaben machte der Statthalterrat auch die Kaiserin Maria Theresia bekannt. Sie ordnete daraufhin im Jahre 1748 einigen an das Turiec-Gebiet angrenzenden Komitaten an, die Tätigkeit der Olitätenhändler zu kontrollieren. Als im September desselben Jahres fünf Olitätenhändler in die Stadt Trenčín kamen, führte der Stadtarzt und Komitatsphysikus auf Grund der kaiserlichen Verordnung eine Kontrolle ihrer Heilmittel und des Inventars ihrer Medikamentenkästchen durch. Die festgestellten Tatsachen waren die Unterlage für weitere Erhebungen, die diesmal unmittelbar in den Gemeinden durchgeführt wurden, aus denen die Olitätenhändler stammten.

Die Aufzeichnungen aus der ersten Kontrolle in Trenčín, die Rezepturen und weitere Gegenstände, die bei dieser Gelegenheit konfisziert wurden, sowie ein umfangreiches Elaborat, das auf Grund der Erhebungen im Turiec-Gebiet ausgearbeitet wurde und schließlich auch die Beschwerden der Ärzte und Apotheker bilden ein sehr wertvolles Material zum Studium des Olitätenhändlerwesens im Turiec-Gebiet.

Die Olitätenhändler aus den einzelnen Gemeinden (die Lage der Gemeinden und die Anzahl der Händler ist aus der beiliegenden Landkarte ersichtlich) hatten ihre stabilen Abnehmergebiete, die sie zwei- bis dreimal im Jahr aufsuchten. Manche von ihnen wanderten nach Schlesien, Preußen, Sachsen, ja bis nach Schweden, andere zogen nach Böhmen, Mähren und in die österreichischen Länder, wiederum andere nach Siebenbürgen, auch nach Polen, Brandenburg, Mecklenburg, während das Gebiet des ungarischen Königreiches wiederum die Domäne weiterer Händlergruppen bildete. Viele Olitätenhändler stellten zwei, drei, ja auch mehrere Bedienstete an, die ihnen für eine verhältnismäßig reichliche Belohnung beim

Verkauf ihrer Medikamente behilflich waren. Manche der Händler widmeten sich ausschließlich der Herstellung von Heilmitteln, die dann von ihren Dienern verkauft wurden.

Auch was die Propagierung ihrer Erzeugnisse anbelangt erwiesen sich die Olitätenhändler als findige Geschäftsleute. In katholischen Ländern ließen sie verlauten, daß sie von den Jesuiten mit dem Verkauf von Arzneien betraut worden seien, in evangelischen Gebieten beriefen sie sich wiederum auf das Adelsgeschlecht der Révays, dessen Angehörige in der Vergangenheit als Beschützer des evangelischen Glaubens bekannt waren. Im Einklang mit diesen Behauptungen versahen sie auch die Fläschchen, Tiegel und andere Verpackungen, die sie zumeist in Wien einkauften, mit den Siegeln und Symbolen des Jesuitenordens oder mit dem Wappen der Révays. Auch auf den Rezepturen, die sie zumeist in den schlesischen Städten Neiße und Zittau drucken ließen, führten sie auf den Titelseiten katholische Glaubenssymbole an, wie JHS oder MARIA u. ä., am Ende der Rezepturen standen fingierte Namen von Ärzten und Magistern des Jesuitenordens, durch die die Qualität und Wirksamkeit der in den Rezepten angeführten Medikamente bestätigt werden sollte.

Die Aussagen der Olitätenhändler und fachmännische Analysen der konfiszierten Heilmittel sowie einige weitere Quellen enthalten reiche Angaben, auf Grund derer wir uns eine verhältnismäßig genaue Vorstellung über das Sortiment der Arzneien und teilweise auch über ihre Zubereitung machen können. Wie bereits gesagt wurde, gehörten verschiedene Öle, vor allem ätherische Pflanzenöle zu ihren grundlegenden Heilmitteln. In erster Linie ist das Krummholzöl zu nennen, das auch als Balsamum Carpaticum oder Balsamum Hungaricum bekannt war, weiter Zirbelkieferöl, Wacholderöl, Kümmelöl, Terpentinöl, Öl aus Kiefernzapfen, Lorbeeröl, Ecksteinöl, Spicköl, Habakuköl, Steinöl, Rosmarinöl, Wermutöl, Lavendelöl, Anisöl, Gewürznelkenöl, Muskatnußöl, Skorpionöl, Schwefelöl, Bernsteinöl, Philosophenöl, Karuköl, Aksonöl und Malesöl. Die Olitätenhändler stellten auch Theriak und Alkermes zuhause her, allerdings aus Rohstoffen, die wesentlich von den Ingredienzien abwichen, die von den Apothekern zur Herstellung dieser Medikamente verwendet wurden.

An Salben stellten die Olitätenhändler Altheasalbe, Ecksteinsalbe, Bärenfett und verschiedene andere her. Außerdem boten sie noch sog. Steinmilch, Bernsteinblume, Similipulver und Pulver aus dem Horn des Einhornes feil. Heilpflanzen verkauften sie nur selten un-
verarbeitet, meist wurden sie getrocknet, zerstampft und mit verschiedenen anderen Heilmitteln vermischt. Eine besondere Erwähnung verdient die sog. Sankt-Johanniswurzel, sie kam in einer „weiblichen“ und in einer „männlichen“ Gestalt vor. Durch ihre Zubereitung und angebliche Heilkraft erinnert sie an die Mandragorawurzel des Mittelalters.

Eingehende Informationen über die Therapie der verwendeten Medikamente finden wir in den erhaltenen Rezeptarien. Die Olitätenhändler ließen sie entweder selbständig drucken — wenigstens für die wichtigsten Heilmittel eine besondere Rezeptur — oder in der Form kleiner Büchlein. Von den älteren Rezeptarien stehen uns nur die zur Verfügung, die im Jahre 1748 konfisziert wurden. Es sind zwei slowakische, zwei polnische und ein deutsches Olitätenhändler-Büchlein, wobei das deutsche eine wortwörtliche Übersetzung des slowakischen Büchleins ist. Nach Angaben der Olitätenhändler benützten sie auch Büchlein, das sie in hebräischer Sprache drucken ließen. Aus anderen Quellen wissen wir auch von der Existenz eines Büchleins, das in die ungarische Sprache übersetzt worden war.

Die Tatsache, daß die Olitätenhändler nicht nur Öle und andere Heilmittel verkauften, sondern auch selber heilten und dabei auch Eingriffe vornahmen, die eigentlich nur von geschulten Feldschern und Ärzten durchgeführt werden durften, und daß sie auch der Magie nicht abhold waren (offenbar je nach der Umgebung, in der sie sich gerade befanden) hatte eine Verschärfung der Kontrolle ihrer Tätigkeit, eine Beschränkung ihres Heilmittelsortimentes nur auf Öle, eine strengere Aufsicht über ihre Reisen und eine ganze Reihe weiterer Maßnahmen zur Folge. Nach zeitweiligen Einschränkungen und Verboten ihrer Tätigkeit kam es am Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts abermals zu einer gewissen Lockerung der obrigkeitlichen Anordnungen. An einer solchen Lösung hatte nämlich auch die Komitatsverwaltung des Turiec-Gebietes selbst ein Interesse und zwar wegen der Einnahmen, die ihr in der Form von Steuern aus der Tätigkeit der Olitätenhändler zuflossen.

Inzwischen hatten sich jedoch die Verhältnisse wesentlich verändert. Die sanitäre Fürsorge um die breiten Schichten der Bevölkerung war erheblich verbessert worden, die Anzahl der Ärzte und Apotheker nahm zu, viele ältere Heilmittel und Präparate kamen außer Gebrauch. An ihrer Stelle verkauften die Olitätenhändler immer häufiger neben den traditionellen Ölen auch andere Medikamente, die das Volk in den Gemeinden des Turiec-Gebietes allgemein verwendete. Zu den Arzneien kamen auch kleine Artikel des täglichen Bedarfs, Galanteriewaren u. ä. hinzu und so verwandelten sich die einst berühmten Olitätenhändler in Hausierer und Krämer, die im Volksmund „*šafaníci*“ (Safranhändler) hießen.

Illustrationen: Abb. 1 — Landkarte über die Herkunft und Anzahl der Olitätenhändler aus dem Turiec-Gebiet in den fünfziger Jahren des 18. Jahrhunderts. Abb. 2 — Mädchen und Olitätenhändler aus dem Turiec-Gebiet. Kolorierte Gravierung aus dem Jahr 1820. Abb. 3 — Olitätenhändler und Frauen aus dem Turiec-Gebiet. Aquarellzeichnung aus den Jahren 1816—1820. Abb. 4 — Olitätenhändler und Frauen in der Festtracht aus dem Turiec-Gebiet. Aquarellzeichnung aus den Jahren 1816—20. Abb. 5 — Olitätenhändler aus dem Turiec-Gebiet. Zeichnung aus der Mitte des 19. Jahrhunderts. Abb. 6 — Olitätenhändler aus dem Turiec-Gebiet. Ausschnitt aus einer Gravierung, Mitte des 19. Jahrhunderts. Abb. 7 — Tragekasten eines Olitätenhändlers aus dem Turiec-Gebiet. Abb. 8 — Statuten des Komitates Turiec aus dem Jahre 1750, die sich auf die Olitätenhändler beziehen. Abb. 9 — Rezept eines Olitätenhändlers aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Abb. 10 — Jungfrau mit dem Einhorn. Gemälde eines unbekanntes italienischen Malers aus der Mitte des 15. Jahrhunderts. Abb. 11 — Slowakisches Rezeptarium der Olitätenhändler aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Abb. 12 — Einleitender Vers des slowakischen Rezeptariums. Abb. 13 — Ein anderes slowakisches Rezeptarium aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Abb. 14 — Polnisches Rezeptarium aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Abb. 15 — Schlußblatt des polnischen Rezeptariums. Abb. 16 — Olitätenhändler-Büchlein aus dem Jahre 1803.

POZNÁMKY K ŠTÚDIU E. MARKOVEJ, SLOVENSKE PREBERANÉ TKANINY 15.—19. STOROČIA

(*Slovenský národopis* XVI, 1968, 202—226)

Str. 202, pozn. 4, prvý riadok: správne má byť Budapest 1905, 5

Str. 208, posledný riadok: správne má byť Podnožnou, t. j. ťahanou technikou...

Str. 214, pozn. 30: správne má byť M. Boros, c. d.

Str. 220: medzi ilustráciami mal byť aj grafický obraz tkanej vložky zo zbierok SNM v Bratislave. Tento graf tlačiareň omylom vynechala, čím posledný odstavec na strane 220 stratil zmysel. Text technologického rozboru od K. Jonáka, pracovníka ÚLUV v Brne, je uvedený v pozn. 32, ktorej pokračovanie je na strane 226, za textom nemeckého résumé.

V celom texte má byť správne *pasmo* (nie pásmo).

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ
Журнал Словацкой Академии Наук
Год издания XVI, 1968, No 4
Издается четыре раза в год
Издательство Словацкой Академии Наук
Редакторы Д-р Божена Филова и Д-р Вера Носальова
Адрес редакции Братислава, Клеменсова 27

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE
Zeitschrift der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang XVI, 1968, Nr. 4. Erscheint viermal im Jahre
Herausgegeben vom Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Redakteure Dr. Božena Filová und Dr. Viera Nosáľová
Redaktion Bratislava, Klemensova 27

SLOVAK ETHNOGRAPHY
Journal of the Slovak Academy of Sciences
Volume XVI, 1968, No. 4.
Published quarterly by the Slovak Academy of Sciences
Managing Editors Dr. Božena Filová and Dr. Viera Nosáľová
Editor Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE
revue de l'Académie slovaque des sciences
Anné XVI, 1968, No. 4. Paraît quatre fois par an
Aux Editions de l'Académie slovaque des sciences
Rédacteurs: Dr. Božena Filová et Dr. Viera Nosáľová
Rédaction Bratislava, Klemensova 27

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS
Časopis Slovenskej akadémie vied
Ročník XVI, 1968, číslo 4. — Vychádza štyri razy do roka
Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavná redaktorka Dr. Božena Filová

Výkonná redaktorka Dr. Viera Nosáľová

Redakčná rada: prof. Dr. Rudolf Bednárík, Dr. Soňa Burlasová, Dr. Emília Horváthová,
Dr. Soňa Kovačevičová, Dr. Jaroslav Kramařík, Dr. Michal Markuš, doc. Dr. Ján Michálek,
Dr. Ján Mjartan, Dr. Štefan Mruškovič, doc. Dr. Ján Podolák

Technická redaktorka Ladislava Haplová

Redakcia: Bratislava, Klemensova 27

Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin
Jednotlivé číslo Kčs 13,50, celoročné predplatné Kčs 54,—
Výmer PIO 2385/49-III/2

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Možno objednať aj na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII.

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968